

Révész Imre

1889–1967

Vallomások¹

Teológiai önéletrajz

Emlékezzél meg az egész útról, amelyen hordozott téged az Úr, a te Istened... (Deut 8,2a)

...ez az írás teljesen konfessziószerű, mégpedig ágostoni értelemben: amennyire a keresztyén kegyelet, gyöngédség és lelki szemérem engedi, teljes nyíltsággal teszek benne magamat

---

¹A Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Budapesten, 1990-ben kiadta Révész Imre *Vallomások* (Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949) c. írását. A válogatás és szerkesztés munkáját Barcza József debreceni tudományos kutató végezte. Az ő szíves engedélyével jelenik meg most kötetünkben ez az életrajz. Révész a *Vallomások*at 1944-ben írta, így nem tekinthető teljes önéletrajznak. (Kozina Zsolt, a kötet gondozója)

számadoltató vallomásokat teológiai, általában szellemi fejlődésem fázisairól, tudván, hogy Istennek csak így lehet kedves és ember csak így veheti valami hasznát.

Kassa

Az édesatyám, Révész Kálmán, születésemkor (1889. június 30.) pápai teológiai tanár volt. Ő már csak Révész vonalon a negyedik ismert literátus felmenőm: nagyatyámon, Imrén át (akit nem kell most bemutatnom, annál kevésbé, mert életrajzát születési centenáriuma (1926) magam írtam meg² – dédatyáimig, Pálig, a szegény, hányt-vetett falusi mesterig, majd nótáriusig, és az ő atyjáig, Jánosig, aki igen nagy családú s a végén mégis egészen tisztességes vagyontát szerzett tanító volt Kiskunhalason. Apai nagyanyám, Vecsei Johanna ágán, még messzebb megy az intellektuális pályán működött, ismert felmenőim száma: kollégiumi filozófiaprofesszor, városi szenátor, lelkipásztor, püspök.³ Anyai nagyatyám, Tima József, Veszprém vármegyei földmérő volt, ennek atya evangélikus iskolarektor; anyai nagyanyám, Bódogh Ida, szintén dunántúli református lelkészlány. Amennyire az ember egyáltalán merészelheti a saját lényének legbelsőbb alkati vonásait (amelyeket persze önmaga még sokkal tökéletlenebbül láthat meg és értékelhet, mint a kívülről) az öröklésből levezetni, én mindenestre innen tudom valamennyire származtatni az egész életemen végzetszerűen áthúzódó tanulási vágyamat, művelődési szomjúságomat, túlnyomóan teoretikus beállítottságomat, az élet mindennemű praktikus vonatkozásai iránt való javíthatatlan és egészen komikus érzéketlenségemet. A gyakorlatatlanság s különösen a gazdasági és pénzügyi kérdések iránt való érzék hiánya többé-kevésbé (talán az említett Révész János kivételével) minden felmenőben megvolt, akikről személyes tapasztalatból vagy egyéb forrásból egyáltalán tudok valamit. Ebből a mindenági intellektuális átöröklésből tudom talán megmagyarázni magam előtt valamennyire azt is, hogy kora ifjúságomtól küszködtem és küszködöm folyvást megújuló súlyos szellemi és fizikai fáradtságérzetekkel, amelyek miatt sohasem tudtam röpködni, csak bandukolni, s amelyek ennél fogva sok lelki szenvedés forrásává lettek rám nézve. A hit növekvő világosságában és engedelmisségében most már, az öregkor küszöbén, apadóban van ez a forrás. Sokszor jut eszembe, lényemnek ezen a végzetszerű meghatározottságán töprengve, az általam egy időben nagy kedvvel olvasgatott Fosdicknak⁴ egy igazi amerikai ízű, de végeredményben keresztényi életbölcességet rejtő mondása: „Az a jó szakács, aki a maradékból is jó lakomát tud készíteni.”

Szüldőanyámat, Tima Honoriat nem ismerem, két hónappal születésem után meghalt a viruló szép fiatalasszony. Hatodik életévemig özvegy Révész-nagyanyám s felejthetetlen nagynéném és nagybátyám (Révész Gizella, férjével, Dr. Hőgyes Ferenc fővárosi orvossal), a világhírű orvos tudós (Hőgyes Endre professzor testvéröccsével) viselték áldó szeretettel gondomat, Budapesten és nyaranként Debrecenben. Hatéves koromtól drága jó nevelőanyám, fájji Fáy Klára nevelt föl és tett a női lélek csodálatos gyöngédségével és önmegtagadásával lélekben édes fiává. Atyám már mint kassai lelkipásztor házasodott meg másodszor, s én minden elevenebb és öntudatosabb gyermekkori szellemi hatást ott, a boltíves öreg parókia falai között kaptam meg.

Édesatyám robusztus szellemiségű, realista életszemléletű, pompás humorú, kerek koponyájú magyar volt, szinte klasszikus képviselője annak, amit Zsigmond Ferenc a Jókairól írt nagyszerű tanulmányában „adomai világnézet”-nek nevezett el. Őszinte és kemény hívő lélek, akit életének elég sűrű és igen súlyos testi és lelki megpróbáltatásaiban megrendülni sohasem láttam és zúgolódni sohasem hallottam; még utolsó, évekig tartó nagy betegségében is alig adta olykor jelét a lelki megtörtségnek. Viszont egyáltalán nem volt pásztori típus és bizonyágtéveszre hajlamos

² Révész Imre élete. 1826–1881. Születésének százados évfordulójára... kiad. a Debreceni Református Egyház Presbyteriuma. Debrecen 1926. – Révész javított kézirata: Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (a továbbiakban: TUREK) R. 2971.

³ Családja történetének kutatása közben összeállította a Révész és Vecsey családfát, TUREK R. 2812/3.

⁴ Harry Emerson Fosdick (1878–1959), az igen neves baptista prédikátor kortársa volt Révésznek, 1913-tól gyakorlati teológiát tanított New Yorkban, munkái magyarul több kiadásban megjelentek.

lélek: vallásos élményeit még legszűkebb családjá előtt is mélyre rejtette, lelkész mivoltát a kitűnő adminisztrációban és a társadalmi érintkezésben élte ki. Tudományos érdeklődése eleven volt, de kizárólag a történelemre szorítkozott, az egyháztörténelmet kiváló sikerrel művelte is,³ azonban a gyakorlati egyházépítés és egyházvédelem sokkal inkább ösztökélte és motiválta ebbeli munkásságát, mint nagy és kis történelmi problémák megfejtésének vágya. Soha semmi filozofikum és dogmatikum nem érdekelté belsőleg. Bármikor lenyakasztotta volna magát a református-kálvini ortodoxia ama meglehetősen tompított típusáért, amelyet az 1880-as évek debreceni lelkészképzéséből maga hozott – de a dogmákkal való elméleti foglalkozást nem sokra becsülte. Jól emlékszem, mennyire meglepődtem, amikor tán harmadévi teológiám után, nagyon ritka teológiai beszélgetéseink egyik alkalmával engem, a modern szellemű kolozsvári fakultást végző, de különben ottani tanárainknak, kivált Nagy Károlynak a hatása alatt elszántan predestináció hívé s e tan mellett tüzesen debacchálo ifjút ő, a debreceni „ortodox intett meg nagyon komolyan, hogy valamiképpen bele ne tévedjek a predestinációtan labirintusába, mert onnan nincs többé kiút. (Érdekes, hogy ugyanilyen figyelmeztetést még ez után kb. 15 évvel is kaptam egy igehirdetésem kritikájaként – Baltazár Dezsőtől!)

Apám második házasságában – és ez által végre lehetővé vált családi otthon-alapításában – a tisztántúli református parókiák egyszerű, puritán szelleme találkozott az abauji gentry famíliáknak még a szegénységben is előkelő társadalmi légkörével. Így a kassai otthonnak – amelyet az öt gyerek gyorsan benépesített – igen érdekes levegője alakult ki. Hagyományos hithűség és nemzeti büszkesége egyszerre nevelték bele a gyermekekbe – ott, a római katolikus püspöki városban, ahol a két hitvallású evangéliumi hívek száma együttvéve törpe kisebbség volt! –, hogy reformátusnak lenni a legelőkelőbb dolog a világon, nemcsak szellemileg, hanem társadalmilag is, és hogy a hithagyás egészséges lelkű református ember számára éppen olyan elképzelhetetlen valami, mint az öngyilkosság. Természetes, hogy ennél fogva vallásnak, egyháznak, templomnak, lelkészi tisztség főtétlen megbecsülésére nevelődtünk. Viszont házi istentiszteletnek, együttes imádkozásnak, még asztaláldásnak sem igen hallottuk hírét, csak egyéni csendes imádságra tanítottunk a szokott verses formában. Egyetlenegyszer intett apám, mint kisfiút, nagyon meghatóan arra, hogy még a szokott esti versemen kívül is imádkozzam jó nevelőanyámért, aki akkor – mint azelőtt és azután is nagyon sokszor – súlyos beteg volt. Teljes mértékben ki volt tehát minálunk is fejlődve az az individualista zárkózottság, amely a századforduló és a századelő magyar református vallásos életét lelkészi és nemlelkészi otthonokban egyformán jellemezte. Ez a zárkózottság természetesen nemcsak egymással, hanem mindenekfölött az Úr Krisztussal szemben is megnyilvánult: a Vele való személyes életközösség a nemzedékek során egyre inkább eltűnt a magyar református lelkekből, de a gyümölcs már rég nem akarta tudni, hogy nem ő hordozza a gyökeret, hanem a gyökér őt (Róm 11,18).

Az odahaza így belém oltódott erős, de merev és nem nagyon „életes” református szellemiségbe aztán két tényező vitt bele nagyon korán pezsdülést: evangélikus elemi és római katolikus középiskoláztatásom. Kassán a református elemi iskolát már atyám odamenté előtt feladták, a szintén kicsiny, de igen jómódú magyar-német evangélikus egyház ellenben vegyes elemi és polgári leányiskolát tartott fenn. Mind a kettő, de különösen az elemi, *élite*-iskolának számított: a város legműveltebb rétegei valláskülönbség nélkül járatták oda gyermekeiket. (Én, a református lelkészfiú, az evangélikus iskola padjai között kötöttem immár félszázada tartó zavartalan barátságot a tiszta római katolikus családból származó Weis Istvánnal, a volt közellátásügyi államtitkárral, aki jelenleg a pécsi egyetem professzora!) – Világosan emlékszem, hogy a személyes áhítat édességét legelőször az evangélikus elemi iskola padjaiban éreztem meg, persze nagyobb részt öntudatlanul, mégpedig derék tanítóim személyi hatásától egészen függetlenül, egy-egy szívbemarkoló lutheránus korálszövegben és dallamban. Ezekhez hasonlót a mi temploma-

³ Révész Kálmán (1860–1931) idevágó munkái közül említhetjük a következőket: *Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért*. Bp. 1894. – *A kassai református főiskola*. Századok 1908. 123–129. – *A kassai református templomok rövid története*. Sárospatak 1911.

inkban bizony nem kaptam: szeretetreméltó, de mindennap egy nótát felejtő öreg orgonista-kántorunk meg egynéhány önkéntes segítőtársa a Baksay Sándor által többször remekül leírt, enyhén szólva túlzottan *dinamikus* énekléssel, a különben télen-nyáron eléggé nagyszámú gyülekezetben semmi közösségi áhítatot nem tudtak kelteni: a nők imádságoskönyveikbe bókoltak, a férfiak is többnyire hallgattak, a műveltek különösen. Egy templomi énekünk volt számomra kivétel, de az is lutheránus koráldallam volt: az „Uram, a töredelmes...” Ez kezdettől fogva mindmáig a legmélyebben meghat és boldoggá tesz Istenhez közelítésemben. A református szoltárkincs csak jóval később lett számomra személyes, elidegeníthetetlen érték, ami nélkül reformátusságomat elképzelni sem tudom. De ebből nemcsak az evangélikus elemiben nem kaptam – természetesen – semmit, hanem még a gimnáziumi éveim alatt nyert református valóságoktatásban is mentől kevesebbet. Talán érdemes a följegyzésre, hogy ha nem vagyok is tökéletesen botfülű, mindenféle magasabb rendű muzikalitásnak tökéletesen híjával vagyok – s mégis világosan áll előttem, hogy első, nemcsak vallásosnak, hanem egészen határozottan keresztényinek is mondható gyermekkori élményeim egyházi énekszövegekhez és dallamokhoz, az utóbbiakhoz talán még inkább fűződnek.

Kassán a jászóvári prémontréi rendnek van régi, jóhírű főgimnáziuma. Atyám következő kijelentéssel írtott be első osztályába 1899 őszén: „Fiam, én nagyon szegény ember vagyok, a házon kívül taníttatásod még akkor is nagy terhet jelentene rám nézve, hogyha minden lehető kedvezményben részesülnél. Éppen azért megpróbállak idejártatni a fehérpapokhoz. Itt azonban nagyon ki kell tenned magadért, mert közepes tanulóval a fehérpapok, jó barátaim előtt nem szégyenkezhetem, lelkészúrsaim csöndes vádját (akkor már esperes is volt), amiért nem kálvinista iskolába adtalak, gyöngé tanulásod esetén el nem viselhetem.” Ez természetesen nekem elég volt arra, hogy a nyolc osztályon át minden erőm megfeszítésével törjek a jeles bizonyítványra. Mindvégig sikerült is elérnem (a fehérpapok ennek következtében évről évre megkímélték édesapámat a tandíjmentességgel, de nagyon jellemzőleg sohasem fogadtak el, a meleg baráti viszony ellenére semmiféle iskolai kedvezményezést nem vett tőlük számomra igénybe). Azonban testben és lélekben meglehetősen ráfizettem. Mások másként lehetnek vele, de nekem egyenesen borzalmas volt olyan tárgyakban is maximális teljesítményre törekedni, amelyekhez jóformán kezdettől fogva csüggedten éreztem kapacitásom hiányát. Antik és modern nyelv, irodalom, történelem simán és jó kedvvel ment; még a természettudományból is éveken át fogva tartott a botanika – bár utólag úgy látom, hogy inkább csak a poétikus oldaláról, meg azért, mert Jókaiából és egyebünnelem elég hamar észrevettem, hogy egy-két emberöltővel azelőtt még minden jóra való protestáns lelkipásztor botanizált (két kedves emlékü szepességi németeszsós vakációzásom ideje alatt – amelyet az örökre szívembe zárt laibici papi házban töltöttem – alig találkoztam idősebb lutheránus pappal, tanítóval, akinek ne lettek volna néha egészen meglepő botanikai ismeretei). Ellenben a matematikához és a fizikához való sötét és csaknem makacs érzéketlenségemet a legnagyobb szorgalommal sem tudtam soha lebirkózni; hogyne, mikor világosan emlékszem, hogy már az elemiben is mekkora keserves kínlódással tudtam megtanulni a *kétszerkettőt*, ugyanakkor, amikor némely tárgyaknak németül való tanulása a 8–9 éves gyermeknek semmi különösebb nehézséget nem okozott! Őszintén megvallva valami nagy igazságtalanságot éreztem nemcsak abban, hogy matematikából és fizikából is *nolens-volens* meg kellett szereznem a jelest, hanem még inkább abban, hogy ezt a jelest tanáraink *megadták*. Ha nagyon lidérceset álmodom, ma is matematikából és fizikából kell érettségiznem. Az érettségim előtt csakugyan elsősorban e két tárgy miatt volt akkora idegbeli megpróbáltatásom, hogy ha a jóságos, áldott emlékü fehérpapok el nem hurcolnak erőszakkal a szóbelire, talán még ma sem vagyok „érett”. Egyéb, mélyen alkati okok mellett ezeknek az éveknél iskolai vívódásai fejlesztettek ki bennem egy jókora adag „Mindenmentigkeitsgefühl”-t [kisebrendűség érzést], amellyel, illetőleg amelynek némely maradványaival alighanem holtomig küzdeni fogok.

És mégis kimondhatatlanul sokat köszönök a kassai gimnáziumi éveknél. A fehérpapok mesterei voltak a nagyképűség, póz és kínzás nélküli szolid tudásközlésnek s a legtöbbször pompásan értett hozzá, hogy erőltetés, mesterkéeltség, hamis pátosz nélkül is valódi lelkesedést oltson

növendékeibe tárgya iránt. Amit latinból, görögből, történelemből, magyar és német irodalomból, sőt lélektanból és logikából tudok, annak vasvázát és sziklafundamentumát önöknek szereztem meg. (Hadd említsem meg közülük legalább annak a kettőnek a nevét, akik legerősebb és legtartósabb hatással voltak reám: a Szabó Adorjánét és Stuhlmann Patrikét, akik e sorok írásakor még mindketten ide alant dicsérik az Urat, s akiknek atyai barátságára sfromig büszke leszek.) De nem ezt kaptam legnagyobb ajándékkul. Ott, a szerzetesi iskolában lettem – persze még csak az életkorhoz mért kezdő fokon – *öntudatos reformátussá*. Mégpedig nem azért, mert bárki is bántotta volna a hitemet és a vallásomat. A fehérpapok – mint általában a régi nagy tanítóréndek s az újkoriak közül a piaristák – abban az időben vallási türelmességükkel és elfogulatlanságukkal egyáltalán nem maradtak mögötte pl. az egyidejű debreceni kollégiumi szellemnek. Diákjaikat csakis jellemük és képességeik alapján értékelték. Az igen csekély kisebbségben lévő protestáns növendékeik közt nem hiszem, hogy az időbeli volna csak egyetlenegy is, aki bár egyetlen vallásilag bántó célzásra vagy gesztusra visszaemlékezhetnék tanárai részéről. Sőt a protestánsokkal – minden „missziói mellékgondolat nélküli – szinte kiemelkedően gyöngéden bántak: pl. a magas színvonalú önképzőkörnek az én időmben, ha jól emlékszem, protestáns elnöke vagy alelnöke majd csaknem annyiszor volt, mint római katolikus (hol volt ettől a gondolkozástól a vallásfelekezeti számarány szerint való kontingentálás követése!). Még a zsidót is megbecsülték, ha tehetségével, szorgalmával kiemelkedett, s főként, *ha ő megbecsülte magát*; bizonyos azonban, hogy nem megfelelő tanulás s viselkedés esetén súlyosbító körülménynek tekintették zsidó mivoltát és ezt nagyon egészséges őszinteséggel meg is mondták neki szemébe, az egész osztály előtt. Ez sem vallási vagy éppen faji gyűlölködés volt náluk, csak egyszerűen bizonyos realitások józan meglátása, amelyek iránt akkor egyebütt sem protestáns, sem római katolikus körökben nem volt túlságosan sok érzék Magyarországon.

Református hitemet és vallásomat nem bántották tehát a jó prémontréi atyák, hanem megbecsülték. Ha bántották volna, alighanem truccálvinista vált volna belőlem. Így inkább valami olyanforma alakult ki bennem gimnáziumi éveim alatt, amit – akkori értékfoka szerint – leginkább prestige-reformátusságnak nevezhetnék: a törpe kisebbségben a minőségi többlet megmutatására vágyakozás. Református vallásoktatóim – egyébként igen derék, kedves emberek – nem sok segítségemre tudtak ebben lenni; annál többet kaptam e tekintetben édesatyámtól, aki játszva vezetett be a magyar, sőt a külföldi protestantizmus történetének ismeretébe és korán meggyökeresztette bennem a kisebbségi öntudatnak nem lehangoló, hanem erősítő vonásait: kevesen vagyunk, annál különbeknek kell lennünk! Így alakult ki bennem már gimnáziumi éveim alatt annak tiszta felismerése, hogy minékünk magyar reformátusoknak csak minőségi áruval lehet kereskednünk; a minőségi reformátusságnak egy mennyiségi római katolicizmussal lehet és lesz is az idők végezetéig küzdelme, de a római katolicizmusban is meglévő minőségi értékek és értékelés képviselői és hordozói sohasem nézhetnek a kisebbségi és minőségi reformátusságra gyűlölködéssel és irtó szándékkal – aminthogy ez megfordítva is áll. Az azóta eltelt harmincnyven esztendő alatt sohasem éreztem szükségét annak, hogy revidéáljam ezt a felismerésemet. Nagyon sok rejtett és nyíltan kimondott félreértésnek, sőt gyanúsításnak lettem a miatt mai napig tárgya. De mindezt békén viseltem és viselem abban a bizonyos tudatban, hogy az én reformátusságom nem erőtlenebb és nem öntudatlanabb azokénál a kortársaiménál és szolgatársaiménál, akik a debreceni kollégiumban nőttek fel (ahol egyébként a gimnázium tanárkarának évtizedeken át tagja volt egy hozzánk ájtott fehérpap; a teológia legnagyobb hatású és máig legkedvesebb emlékezetben élő tanára, Balogh Ferenc⁶ pedig a gimnázium VII. és VIII. osztályát maga is a jászóvári prémontréieknél végezte Nagyváradon!).

Evangélikus és római katolikus iskolákba járásom egyébként is nagyon megszerettette velem – a reformátusságomat. Jól emlékszem például, hogy az evangélikus és római katolikus kultusz

---

⁶ Balogh Ferenc (1836–1913) párizsi és skóciai ösztöndíjasként már kapcsolatban volt az ébredési mozgalmakkal, s ezt a kapcsolatot egész életén át ápolta. Ennek jegyében fordította, többek között, Metle d'Aubigné munkáját: *Kálvin János az újkori szabadság egyik alapítója*. Debrecen 1878.

és templomberendezés soha a legcsekélyebb mértékben sem vonzott, igazi istentiszteleti helynek mindig a mi, kissé bizony ridegecske templomunkat éreztem, amelyet az ellenreformáció kassai győzelme óta külvilágba szorított reformátusság egy e célra II. József által átengedett katonai raktárpületből alakított át magának. A római katolicizmusban már az ének sem hatott reám, egyedül a pápai himnuszt tanultam meg önkéntes vállalkozásból, amíg tagja voltam a gimnáziumi dalkarnak, ahonnan azonban, amikor hangom kamaszosan mutálni kezdett, sürgősen kicsaptak. Egyszóval: miközben a magamét mély érzéssel és egyre fokozódó öntudatossággal megszerettem, megtanultam őszinte rokon érzéssel nézni a másikéra. *Öntudatos reformátusságom fundamentomai egyszerre rakódtak le oekumenikus hajlamaim és gondolkodásom alapjaival. Két dolog az, amire már ebben a koromban sem lettem volna képes: alkudni a magam hitéből és görbén nézni a másikra, amiért nem ugyanazt a hitet vallja.*

Az így alakuló lelkiséggel és gondolkozásmóddal lehet valaki nagyon jó keresztyénné, református értelemben is – de a köztudat szerint már sokkal kevésbé lehet ún. „jó kálvinistává”, még kevésbé „harcos kálvinista pappá”. Úgy áll a dolog, hogy lelkészi pályát eleinte magam sem nagyon ambicionáltam, éppúgy, mint atyám annak idején. Ő matematikus-fizikus óhajtott volna lenni, én történész és irodalmár. Érettségiig valahogyan mégis kialakult bennem – minden rábeszélés nélkül, mert az ilyesminek apám nem volt embere – az a szándék, hogy a teológiát már csak családi hagyományból is elvégezzem, de mellette szerzek középiskolai tanári oklevelet is. Apám már csak ezért is azt kívánta, hogy a kolozsvári teológiai fakultáson kezdjem meg tanulmányaimat: ott az egyetemmel való különleges kapcsolat nagyon meg fogja könnyíteni a kettős oklevélnek minél rövidebb idő alatt megszerzését. Tudta ugyan apám, hogy fiának Kolozsvárra küldetése miatt mind Patakon, mind Debrecenben neheztelni fognak rá, de ez nem nagyon izgatja. Viszont annál jobban tetszett neki az a gondolat, hogy elsőszülött fia – akit nem kényeztetve nevelt ugyan, de a maga módján mégiscsak féltett, sőt egy kicsit, úgy félig titokban, dédelgetett is – az ország legelső modern református teológus-internátusába kerül, olyan tanárok keze alá, akikéhez hasonló szerencsés összeválogatású gárda akkoriban egyetlen más magyar református teológiai főiskolán sem működött. Egyiknek az álláspontját sem érezte ugyan azonosnak a maga egyszerű, erős és problémátlan debreceni ortodoxiájával, de a fia hitét mégsem féltette tőlük.

Már-már egészen elvégezettnek látszott Kolozsvárra kerülésem, amikor egy nap – kevéssel az érettségim előtt – apám Patakról, a teológiai vizsgákról hazajövéen, ezzel a kijelentéssel lepett meg: „Fiam, mégsem adlak én téged Kolozsvárra. Most jövök teológiai magántanári vizsgájáról egy igen kiváló tehetségű fiatalembernek, bizonyos Ravasz Lászlónak, aki az üresedésben lévő kolozsvári gyakorlati tanszékre van kiszemelve. Hát az ő liberálizmusát és modernségét már mégiscsak sokallom. Nem tartom kívánatosnak, hogy a hatása alá kerülj.” Én meg hozzá voltam szokva, hogy az apám erősen kifejezett álláspontjaival szemben sohasem volt szavam – mint sok más tekintetben, úgy határozottság és akarati energia dolgában is mindig éreztem nagy fölényt velem szemben –, tehát nagyot nyeltem s próbáltam hozzátörődni (nem nagy lelkesedéssel) ahhoz a gondolathoz, hogy pataki vagy debreceni teológus leszek. Valószínűleg ez az alaptermészetemmel járó passzív magatartás használt; apám, akit ellenkezésem körülbelül megkeményített volna szándékában, újra fontolóra vette a dolgot, talán újból átnézegette annak a bizonyos Ravasz Lászlónak a magántanári dolgozatát is, és néhány nap múlva, megint nagy meglepetésemre azt mondta: „Mégiscsak Kolozsvárra mégy, fiam. Az a fiatalember olyan nagy tehetség, hogy rengeteget fogsz tanulni tőle. Aztán meg Kolozsvár egyéb előnyeit kár volna eldobni ezért az egy hátrányért, ha ugyan valóban az lesz. A többit majd meglássuk.”

Így lettem én kolozsvári teológussá 1907 őszén, és (emberileg szólva) áldott jó édesapámnak ez az elhatározása egyengette meg az útját a szó mélyebb és belsőleges értelmében vett teológussá létemnek is.

Kolozsvár

Teológusságomnak már az első félesztendeje végérvényesen elsöpörte a középiskolai tanári pályára vonatkozó ambícióimat. Már egy félév alatt megláttam: az én testi és szellemi képességeimnek túlságosan nagy teherpróba volna a kettőt egyszerre végezni, vagy a teológia után a tanárjelölti éveket összerántani – akkor, amikor magának a teológiai tanpályának négyéves anyaga is mennyiségileg és minőségileg egyaránt nehéz birkózást jelentő, addig nem is sejtett új világot tárt fel előttem. Ebbe a világba pedig belső megosztottság nélkül vágytam elmerülni, mert nagyon szépnek találtam. Most tárult föl előttem legelőször teljes szélességében és mélységében a vallás élete; most kezdtem érteni a filozófia és világnézet lényegét és jelentőségét; most kezdett számomra először derengeni az egyház mivolta is. Mindebből azt a meggyőződést merítettem: igenis érdemes teljes szívvel-lélekkel teológusnak lenni, mert a legmagasabb szellemi életreigokban sem kell szégyenkeznie „a vallást megvető műveltek” előtt annak, aki filozofikus nagyvonalúsággal és kellő történetkritikai tájékozottsággal szolgálja a vallás ügyét.

Hároméves kolozsvári teológiai hallgatásom alatt így érteltem meg azt a valamit, amit ma úgy hívunk, hogy „teológiai existencia”. Természetes, hogy ez a „megértés nagyon távol volt a lényegtől – úgy, ahogyan azt ma az Ige és a Szentlélek világosságában, ingyen kegyelemből meglátni és felfogni képesek vagyunk –, és az is bizonyos, hogy a lényeghez való megérkezésig énnekem is és sok más kortársamnak is a kolozsvári utat kellett megjárunk: ott neveltek bennünket, éppen mint teológusokat, olyan szenvedélyes igazságszeretetre és olyan minden mellettekintettől független, bátor vizsgálódásra, amelynek eredményeképpen egykor fölébe tudtunk emelkedni ott elsajátított álláspontunknak is.

Tanáraink közül Ravasz László és Bartók György Isten kegyelméből a legjobb erőben ma is közöttünk járnak – járjanak is még Isten kegyelmével nagyon soká! Bartók György⁷ a törhetetlen szorgalomban s csodálatos olvasottságban volt főleg mintaképem. Azt eleitől fogva láttam, hogy filozófiai elmélyedésben sohasem bírom utolérni, még követni sem, de igyekeztem magamévá tenni pompás kritikai szellemét és elérni azt az imponáló készültséget, mely őt, a tulajdonképpen szív szerint filozófust, mint újszövetségi exegetát is már kezdő tanár korában kitüntette. – Ravasz Lászlóról csak egészen röviden mondom el – hiszen már sokszor elmondtam a nyilvánosság előtt is! –, hogy kolozsvári professzoraim közül megannyi kortársaimmal együtt őneki köszönhetek legtöbbit. Minden tanárunkat becsültük, egyiket-másikat szerettük is – őt ennek felette egyenesen csodáltuk. Ugyanabban az évben került oda professzornak, amelyben én teológusnak, s a 25 éves fiatalember – maga is kolozsvári nevelés – egy csapásra eszményünké vált. Igehirdetésének nemcsak formai szépsége ragadott meg bennünket, hanem már ebben az első korszakában arra is fel tudta a szemünket nyitni: mennyi minden van a Szentírásban, amiért érdemes elmélyedni benne, akár fenséges világnézeti távlatokat keresve, akár örökkévaló gondolatok és üzenetek után vágyakozva. Tudományos vezetése is foglyul ejtő volt; ennek sokrétű hatásából nem emelek ki most egyebet, csak azt, amit magamon leghamarább tapasztaltam: megtanultuk tőle szerves összefüggésben látni és értékelni az egyház élettevékenységeit, ami már magában egyszer s mindenkorra lehetetlenné tette számunkra a lelkészi tisztnek s az egyházi szolgálatnak pusztá mesterségként felfogását, akár a legnemesebb hagyományi alapon is.

A félelmes tehetségű Nagy Károly⁸ szinte viharos, korbácsoló erővel tudott nevelni az önálló gondolkozásra: őnála meghalt, aki biflázott, az ilyennek még a szorgalmát és a mennyiségi tudását sem volt hajlandó méltányolni. Mégis remekül belénk kalapálta nem annyira a Kovács Ödön⁹

⁷Bartók György (1882–1970) Kolozsvárott volt gyakorló tanár 1906-ban, majd teológiai tanár 1909-től. Vallástudományi munkálkodása közben ő rendezte sajtó alá Böhm munkájának zárókötetét.

⁸Nagy Károly (1868–1926) 1895-től volt teológiai tanár Kolozsvárott. 1908-ban választották püspökké. Calvin Intitutióját 1903-ban újra lefordította.

⁹Kovács Ödön (1844–1895) nagyenyedi tanárként sikeresen törekedett a teológiai oktatás szintjének emelésére. Számos tanulmánya mellett megjelentette *A vallásbölcsezet kézikönyve*. Bp. 1876–1877 címmel fontos munkáját, s többek között Christian Baur híres könyvét is lefordította: *A középkori keresztyén egyház*. Bp. 1883.

vaskos Vallásbölcshészetét – mert azzal előadásban is, colloquiumon is szélsőséges egyéniséggel bánt –, hanem a Schweitzer Sándor¹⁰ dogmatikáját, amelyet igen sikerült átdolgozásban szuggeratív erővel prelegált és jó vezérfonálban adott a kezünkbe. Nekem ez a dogmatika volt a legelső rendszeres teológiai élményem; ennek „mellreszívása” közben láttam meg először, hogy a legbuzgóbb és lelelkesebb egyéni vagy akár közösségi „vallásosság is csak valami kocsonyásan szétfolyó dolog akkor, hogyha a tan, mégpedig, ha tetszik, ha nem: az egyházi tan vasbordázata össze nem tartja. Pedig Schweitzer, a református Schleiermacher-tanítvány, bizony a maga saját hittanában elég messze van a reformátori alapállásponttól – Nagy Károly, a maga személyes hitnézeteiben, akkor még messzebb volt –, s arra mégis alkalmas volt, hogy észrevegyük: minékünk a református tan igazságát újra meg újra „meg kell élnünk (az akkor nagyon közkedvelt kolozsvári filozofiko-teológiai műszó szerint) – de mi a református tantemető-talpából újra meg nem alkothatjuk, át nem gyúrhatjuk, el nem forgathatjuk egyéni ízlésünk szerint –; az tőlünk független, objektív adottság, amely ugyan nem dönthet bennünket lelki rabságba, de amellyel, mint az egyház embereinek, föltétlenül számolnunk kell.

Pokoly József,¹¹ a hidegfejű, érzelmi világát nagyon mélyre rejtő egyháztörténész óriásilag imponált hatalmas áttekintő képességével, amellyel egész korokat élénk tudott egy-egy órán vetíteni; igazi tanítómá azonban csak művei tanulmányozása által vált. „Szellemtörténészé” igazában ő tett: teológuskoromban jelent meg „A protestantizmus hatása a magyar állami életre” című nagy munkája; ennek (és természetesen standard-művének, az erdélyi református egyház történetének) nagyon alapos tanulmányozása nyitotta föl először szememet a történelmi problematikára, s közelebről a magyar protestáns egyháztörténelmi kutatásnak és szintézisnek problémákban gyökerező sajátos feladataira. Szekfű Gyulánál,¹² akinek történetírása tárgyában való állásfoglalásomat nagyon sokan veszik még ma is rossz néven tőlem, tulajdonképpen csak azt találtam meg magasabb módszerei fokon, és természetesen más világnézetbe ágyazottan, amit már Pokolytól kezdetem volt megtanulni, évekkel a Szekfű fellépése előtt.

Pokoly volt az összekötő láncszem – a maga érdekes teológiai és világnézeti kétarcúságával, amelyre más helyt mutattam rá – a nagy tanári karnak modern-liberális szellemiségű szárnya, meg a több-kevesebb ortodox, illetőleg pietista hatást fölvetett két „pozitív-evangéliumi tagja között. A fakultás közszellemét, munkakütemét, a szellemiekben kifelé való képviselését a bal-szárny szabta meg; a jobbszárny viszont megint oly gazdag és értékes színeket vegyített az intézet lelki arcképébe, hogy azoknak a hatása alól sem tudta magát kivonni az elevenebb lelkű hallgató.

Kenessey Bélában¹³ (akit én már, közben püspökké választása miatt, csak két félévig hallgathattam, de a fakultással azután is fenntartotta belső kapcsolatát) a mélységes komolyság volt a lenyűgöző. Én először őtőle kaptam igazán megrendítő figyelmeztetéseket – amelyeket színleletlen személyes kegyessége tett még nyomatékosabbá – arról, hogy a lelkipásztori tiszt, amelyre készülök, milyen lélekbenjáróan nagy dolog, és hogy ezt a készüléket az első perctől kezdve milyen komolyan kell venni az emberek előtt is, de főként az élő Isten színe előtt. A mélyen hívő lényéből áradó veleszületett előkelőség pedig nemcsak tanár, hanem még püspök korában is legjobb fekje volt a néha kissé túlságosan zajossá és nyerssé vált diákközpontunk meg az öltözködésben úzótt világias elegánskodásunknak is, amely egy időben járványszerűen dúlt közöttünk, súlyos szabókontók miatt szüleink nem nagy örömére.

¹⁰ Alexander Schweizer (1808–1888) gyakorlati teológiai tanár Zürichben, az óprotestáns tanítás kritikai megújítására törekedett, egy prédikációskötete magyarul is megjelent 1875-ben.

¹¹ Pokoly József (1866–1933) teológiai tanár 1895-től Kolozsvárott, 1912-től Debrecenben. Mindmáig alapvető munkája, *Az erdélyi református egyház története* öt kötetben jelent meg, Bp. 1904–1905. Révész foglalkozott Pokoly jelentőségével, jegyzetanyaga TIREK 2600. – A híres tanár-triászt jellemezte így a korabeli diákvélemény: Pokoly nem olyan ravasz és Ravasz nem olyan pokoli, mint amilyen pokolian ravasz Nagy Károly.

¹² Szekfű Gyula (1883–1955) szellemtörténeti módszere később s kiemelkedőbb módon alakult. Révész másféle indítatásai ellenére egyazon táborba sorolta őket munkásságuk igényességé.

¹³ Kenessey Béla (1858–1918) akadémiai igazgató Kolozsvárott 1895-től, 1908-tól püspök, 1909-ben a genfi egyetem honoris causa doctora.

Kecskeméthy Csapó István¹⁴ volt tanáraink között kétségkívül a leginkább őszerejű egyéniség. Nem csak most látom ezt világosan, majd négy évtized távolából, hanem már akkor megéreztem. Genialitása már akkor megfogott, amikor a héber nyelv elemeibe az ő utánozhatatlanul eredeti módszertelen módszerével néhány óra alatt sikeresen bevezetett bennünket; mindenki, aki fölfigyelt rá és nem volt tökéletes nyelvi antitalentum, már az első hetekben képes volt nála ismeretlen szöveg kurzív elolvasására vállalkozni és baggadozva még a fordítással is megpróbálkozni. Exegetikai előadásai pedig zamatos magyar humora és nem egy furcsasága alatt lehetetlen volt meg nem éreznünk, hogy itt végeredményben nem tudományos fejtegetés folyik, hanem *tolmácsolás*: valahonnan jó az üzenet s azt ez a remek magyar koponyájú, mosolygós szemű, ízesnél ízelebb ötleteket, ősmagyar kifejezéseket, fordulatokat, tréfákat csak úgy bugyborékolgató különös ember egyszerre megremegő ajakkal és elnedvesedő szemmel hirdeti ki és adja tovább. Később, mikor már tanártársak lettünk, erősen belegázolt a hyperkritikába s tudói és emberi egyénisége egyébként is tele volt merész különösségekkel és ellenmondásokkal. De a hatása alól annak, aki az elől nem zárkózott el eleve – ami, sajnos, akkori és későbbi tanítványai közt gyakori eset volt –, nem lehetett szabadulni. Az Ige jelenvaló életét és fölöttünk való hatalmát én legelőször óréa figyelve éreztem meg és éltem át. E tekintetben sok áldással forgattam a kommentárjait is.

Az akkor a mainál hallatlanul nagyobb tekintélyű egyetemi katedrákon is ült két tanárunk, mert a fakultást megalapító Szász Domokosnak¹⁵ évtizedekre nagyszerűen bevált elgondolása szerint a teológusok a filozófiát és a pedagógiát a Ferenc József Tudományegyetemen hallgatták. Így lehettem szerencsés, hogy hallgathattam a máig legnagyobb magyar filozófust, Böhm Károlyt¹⁶. Nem tehetett róla ez a csodálatosan mély és mégis tündöklően tiszta elme, hogy még ő sem tudott filozófussá tenni, mert nem születtem annak. De a szellem és a kultúra lényegét és értékét ma sem tudom másnak látni és érteni, mint ahogy tőle megtanultam, s történetiszemléletem – az emberi megismerés legvégső lehetőségei oldaláról – mindörökké az övében gyökerezik. Felejthetetlenül kemény, de végsőleg ritka szellemi gyönyört adó elmemunka volt számomra Az Ember és Világa című nagy főműve I–III. kötetének kínlódva és vívódva végigdolgozása – és mindig vádoló magamat szellemi inertiámért vagy gyávaságomért, hogy a további, posthumus kötetekhez már végképp nem fiült a fogam. – Schneller István,¹⁷ a pedagógus, sok tekintetben tökéletes ellenképe volt Böhm Károlynak. Ennek sem óriási filozófiai fölényével nem mérkőzhetett, sem olympusi professzori magaslatáig nem ért föl. Viszont nekem egyetlenegy tanárom sem volt soha, akinek minden szavából és egész lényéből annyira kiérezhettem volna, mint az övéből, hogy mennyire passziója a professzorság, mennyire az egész lelke – s kifejezetten keresztyén pedagógushoz illően, milyen drága gyermekelke! – lobog minden önközlésében, katedrán és azon kívül. Előadásai – abszolút ellentétben a Böhméivel (akit azonnal nyomda alá lehetett gyorsítani, pedig sohasem olvasott, mindig vázlatból adott elő!) – lehettek szétfolyók és csaknem mindig „befelejtetlen szimfóniák”, de én sohasem tudom elfelejteni a bájos kis ezüsthajú és szakállú öreget, amint a katedrán állva inkább szónokol, mint prelegál s a végén minden hallgatója szívébe igencsak belelop legalább egy szikrát a maga szent lelkesedéséből tárgya s eszményei

¹⁴ Kecskeméthy Csapó István (1864–1938) főleg ószövetségi rész tanulmányokat és kommentárokat jelentetett meg kolozsvári tanársága idején (1895–1936), munkálkodott a bibliarevizióban, s az egész Bibliát lefordította egyedül, de csak az Újszövetség jelent meg 1913-ban.

¹⁵ Szász Domokos (1838–1899) 1885-ben lett püspök, s egy évtizeddel később sikerült elérnie az (összevont) kolozsvári fakultás, illetve főiskola megnyitását.

¹⁶ Böhm Károly (1846–1911) mindmáig az egyik legeredetibb magyar filozófus, 1896-tól tanított Kolozsvárott s már ugyanabban az évben akadémiai taggá választották. Főművének III. kötete 1906-ban jelent meg Kolozsvárott, *Axiológia* címmel, s egy évvel később, tehát Révész diáksága első évben, Tankó Béla részletes tanulmányban foglalkozott vele: *Böhm Károly axiológiája*. ErdPL 1907. 18–36. szám.

¹⁷ Schneller István (1847–1939) eperjesi és pozsonyi tanárság után került Kolozsvárra, 1913-tól akadémiai tag, pedagógiájában az öntudatos személyiség fejlesztését hangsúlyozta, lásd háromkötetes munkáját: *Pedagógiai dolgozatok*. Bp. 1900.

íránt. Igazi „paedagogo-theologus” volt, ezt az elnevezést, amellyel különösen evangélikus testvéreink egyház- és iskola-történetében elég sűrűn találkoztam, mintha csak órá szabták volna.

*

Milyen közszellem volt a fakultások és különösen a vele kapcsolatos, akkor egyházunkban sok tekintetben egycélú internátusnak ilyen kivételesen nagystílusú tanári gárda vezetése alatt?

Én már, 12 évvel a megnyitás után, egy olyan nem szerencsés időpontban kerültem oda, amikor az először tervezett és valósítani próbált nagy elgondolásnak: tanárok és tanítványok családi-együttélésének csak a romjaival találkoztam. Miért jutott csődbe ez az elgondolás, nem az én feladatom kielemezni: elég, ha tudjuk, hogy az impériumváltozással bekövetkezett megpróbáltatások tüzeiben fönixmadárként újhódott meg és tért vissza, sokkal gazdagabb teljességben, mint ahogyan azt Szász Domokos és Kenessey Béla valaha is álmodhatták. Az én ott tanulásom s lakozásom azonban éppen az átmeneti apálykorszakra esett, amikor tanár és teológus még társadalmi közösségben is alig élt egymással, családjában vagy pláne gyülekezetiben annál kevésbé – pedig egy kivétellel minden tanár a teológusokkal egy fedél alatt lakott! Csúnya hálátlanság volna rögtön hozzá nem tennem, hogy ezek *nem személyes* tapasztalataim. Engem majd mindegyik tanárom (nyilván az apám iránti baráti figyelemből) bevezetett a családjába és leültetett az asztalához, a személyes gyöngédség soha eléggé meg nem érdemelt és meg nem hálálható jeleivel halmozott el. Ugyanezt tették számos pályatársammal, kikben szintén vagy az apjukat, a familiájukat szerették és dédelgették (a székelyeknél különösen megható és nagyon erős ez az atyafiságos összetartás) vagy pedig éles szemmel már korán felismerték bennük a jövő embereit, s féltő gonddal és felelősségérzettel foglalkozgattak külön is velük. Mindez azonban mégiscsak kivétel volt, a szabály ellenben az, hogy az akkori kolozsvári átlagteológus és tanárai bizony kölcsönösen nagyon messze voltak egymástól, s valami családi, illetőleg gyülekezeti közösségfélének még a kezdő elemei sem jutottak szemhatárukba.

Az hiszem, a végső oka az volt ennek, hogy a teológus és nevelői között igazi belső közösség másként, mint a közös Atyának és Úrnak való együttes alávetéssel, az Ige családi tűzhelyénél, nem is létesülhet. Ezt nem pótolja sem az egy fedél alatt lakás, sem a közös ideálok, sem a tanárok részéről megnyilvánuló szeretet és megbecsülés, sem az ifjúság hódoló tisztelete és őszinte bizalma. Kolozsvárt, a nemes intellektualizmus és a magasröptű individualizmus székhelyén tanárnak és diáknak nagyon hosszú utat kellett megtennie a kezdeti, nem sikerült kísérlet után, amíg valóban az Úr színe előtt találkozhattak (az igaz, hogy más ugyanazon korbéli magyar református teológiai főiskolán ez az út még hosszabb volt!) – s az én kolozsvári teológus-létem ennek az útnak majdnem a mélypontjára, sőt még a tanárságom is csak az egészen lassú felfelé kaptatójára esett.

Az átlagos teológus-élet meglehetősen vidám volt, a liberálisnál is liberálisabb internátusi „fegyelem” sokat zavarta. Ez a vidámság nem csapkodott olyan magasra, vagy inkább: nem szállott le olyan mélyre, mint pl. a híres kolozsvári szigorló jogászok élete; a teológust még nagyon erős kilengések közepett is kötötte valamelyest a fakultáson otthonos magasabb szellemvilág, meg annak a tudata, mivel tartozik magának és leendő palástjának. Abszolút mértékkel mérve azonban bizony szinte elképzelhetetlen ma már, mennyi mindent megengedtünk jókedvünkben magunknak. Valami nagyon gyökeres emberi motívum volt ennek a mélyén: szörnyen szerettünk barátkozni, a titokzatos vonzástól összeterelt baráti csoportok szinte estéről estére együtt voltak valamelyik lakószobában, a villany szabályszerű központi kialvása után kormos petróleumfénynél, vágnivaló cigarettafüstben, méltányolva az egyik vagy másik házigazdának került hazai kóstolót – végnélküli vitatkozásokat folytatva a legkülönbözőbb, de főként filozófiai problémákról, kicserélve a fiatal szívek ábrándjait szóban és dalban, s közben-közben meglehetősen vasos tréfákon derülve. Ha aztán a társaságnál egy kis pénzmag is akadt, a barátkozás áttevődött a vendéglői asztal mellé, mert kellett hozzá a hasonlíthatatlan erdélyi borok zamata és az öreg Pongrácz vagy a Csikai szívbe lopózkodó hegedűje is (jellemző, hogy bár szerényebb

diákkocsmák is sűrűn örvendettek teológusaink látogatásainak, azért minden valamirevaló kolozsvári teológus mégiscsak a patriarkálisan előkelő „Nagy Gábor” fehér terítékénél érezte magát legjobban, ahol egy darab erdélyi történelem is volt a levegőben).

A kedves és jó az volt ebben a barátkozási formában – akármennyire nem nagyon talált is lendő lelkészekhez –, hogy akiket a Kegyelem megőrzött a derűs kilengések nagyon is nem derűs elfajulásától – sokszor önmagunk *dacára*, amit legelsősorban önmagamról mondhatok el –, azoknak a barátkozások közben volt alkalmunk igazi *barátságokat* is kötni, amelyek, magunk sem tudtuk, hogyan, évről évre mélyültek, egyszer csak komoly teológusi lelki közösséggé alakultak és máig tartanak. Így szerzett barátaim Isten ajándékozó kegyelméből majd csaknem akkora nevelő hatással voltak rám, mint a tanárain: a szűkebb, szinte mindennap együttlévő baráti körből Imre Lajos¹⁸, Musnai László¹⁹ (a nagyenyedi Bethlen-kollégium teológiai főiskolájának mindennapos próbáltatások tüzeiben égő igazgatója), Gönczy Lajos²⁰; és egy tágabb körből is, amellyel nem voltam olyan sűrűn együtt, de idő jártával szintén igen belső kapcsolatba jutottam, Vásárhelyi János²¹, Tavasz Sándor²², Makkai Sándor²³, és még többen, akiknek számomra örökké kedves nevét csak azért nem említem itt föl egyenként, mert úgy érzem, gondos összeszedéssel is még mindig elhagyhatnék, bántó módon, egyet-kettőt. Igazán sok jóbarátot kaptam ajándékba Kolozsvárt, kiknek hatása egy vagy más módon kitörölhetetlen nyomot hagyott emberi és teológusi fejlődésemben.

Szűkebb és tágabb baráti köröm közszellemét egyaránt forrongás és keresés jellemezte. Nem lettünk volna fiatalok, ha nem így lett volna, s különösen hogyha meg lettünk volna elégedve a dolgok fennálló rendjével, kivált a lelkészképzés állapotával. A belpolitikai közéletünk és a társadalmi nyugtalanságnak akkor már borzasztóan felkavarodott hullámai meg a nemzetközi helyzet félelmes rengései (néhány évvel az első világháború kitörése előtt!) nemigen csaptak be fakultásunk csöndes falai közé – jellemző, hogy ott, Erdély fővárosában mennyire nem érdekelt bennünket 10–12 évvel Erdély tragédiája előtt a nemzetiségi kérdés meg a szórványügy! –, azért mégis nyugtalanok és elégedetlenek voltunk, s ennek olykor elég éles formában adtunk kifejezést, bár inkább csak magánkörben, mint a nyilvánosság előtt. Nem tudatosan kétségtelenül a közelgő katasztrófákat éreztük már, és ama megpróbáltatásokat, amelyek ezek folytán éppen a mi nemzedékünkre várnak. De annyit tudatosan is felismertünk, hogy a teológiai főiskolán kapott magasrendű tudományos képzés meg az egyházi élet gyakorlati helyzete és valódi szükségletei között nincs meg az összhang és az egymásra utaltság: nem nevelődünk elég aktivitásra és nem fejlődik ki bennünk a pásztori valóságérzék. A baj okát persze nem tudtuk megtalálni. Mély megrázkódtatások sorozatára volt nemzedékünknek szüksége, hogy felismerje: minden aktivitásnak alapfeltétele a teológusnál és az egyházi munkában, hogy először Isten legyen felettünk, bennünk, általunk aktívvá Igéje és Szent Lelke által, valóságérzékét csak a Kijelentés valóságával szembe kerülés ébreszthet föl bennünk, gyakorlatiakká csak akkor leszünk, hogyha előbb (a Zsidók 12,11 értelmében) „gyakoroltatunk”.

Tapogatózva próbáltunk mi sok mindent. Jóakarattal igyekeztünk bekapcsolódni a gyülekezeti misszióknak akkori félénk kezdeteibe: a vasárnapi iskolai munkát Kolozsvárt, ha nem csaló-

---

¹⁸ Imre Lajos (1888–1974) teológiai tanulmányait szintén 1910-ben végezte el, majd Heidelberg és Aberdeen egyetemén töltött egy-egy évet. Máig jelentős munkája: *Az ekleziásztika, mint gyakorlati teológiai disciplina*. Bp. 1941.

¹⁹ Musnai László (1888–197?) nagyenyedi vallásánár, főként a magyar bibliafordítás történetét kutatta.

²⁰ Gönczy Lajos (1889–1986) 1924–1949 között volt kolozsvári tanár. Azonos nevű édesapja volt a székelyudvarhelyi kollégium történetírója és tanára.

²¹ Vásárhelyi János (1888–1960) németországi tanulmányai után lelkészkedett, 1921-től Kolozsvárott, 1936-ban választották püspökké.

²² Tavasz Sándor (1888–1952) rendszeres teológus, főként dialektika-teológiával és etikával foglalkozott, 1920-tól volt Kolozsvárott teológiai tanár.

²³ Makkai Sándor (1890–1951) gyakorlati teológiát tanított 1917-ben Sárospatakon, 1918-tól pedig Kolozsvárott rendszeres teológiát. Püspök volt 1926–1936 között, majd 1936-tól gyakorlati teológiai tanár Debrecenben. Eredeti gondolkodása és irodalmi munkássága a szélesebb irodalmi közvéleményt is megmozgatta; a kisközösségek és a belmisszió kérdésében járult hozzá leginkább a II. világháború utáni magyar református gondolkodás és hitélet alakításához.

dom, a mi egyik teológuscsoportunk kezdte meg. Élénk tevékenységet folytattunk – nemteológus egyetemi hallgatókkal, de főként a fakultáson intézményesen bentlakó tanárjelölt barátainkkal összefogva (akik közül többen a legjavából a teológiát is elvégezték) – a Bethlen Gábor körben, amelynek dolgai időnként jobban érdekeltek és izgattak bennünket, mint a mi saját „Theologus Kör”-ünknek ügyei és feladatai. Roppantul lelkesedtünk az egyetemi ifjúság „kulturális” és „szociális” megszervezéséért nemzeti és protestáns szellemben. Gyártottuk a szebbnél szebb programokat, természetesen – ez már az ifjúsági mozgalmak születési terhe – minden tanévben előlről kezdve. De bizony az „egy szükséges dolog”, vagy legalábbis annak határozott, hitvalló módon, alku nélkül középpontba állítása valamennyiből kimaradt.

A figyelmeztetés nem hiányzott erre. Kolozsvári teológuséveim alatt már a Bethánia is, a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség is megjelent a fakultás falai között. A Bethánia – amelynek Kecskeméthy István professzorunk már akkor a vezetői közé tartozott – nagy érdeklődést keltő konferenciát tartott, ha jól emlékszem, nem is egyet, azon években Kolozsvárt. Nagyon magával ragadó hatást ugyan nem tett ránk – professzoraink nagy többségének akkori teológiai és gyakorlati álláspontja élesen szemben állott a Szabó Aladáréval, sőt az sem volt titok előttünk, hogy még maga a mély kegyességű Kenessey Béla püspök sem írja alá föltétlenül minden nézetüket és viselkedésüket – de a „helyes ösztönt” többünk lelkében mégis bennehagyta. Engem különösen a Szabó Aladár²⁴ kemény, szinte zordon s a szeretetet és a féltést mégis éreztető fellépése hozott zavarba: ez években többször találkoztam vele és sohasem sajnált tőlem, a kis teológustól, egypár ébresztő jó szót. Csak évtizedek múlva tudtam meg, hogy az ő lelke ébredését emberi részről nagyatyám Kálvin-életrajzának olvasása indította el, s mélyen meghat a gondolat, hogy talán ezt akarta az unoka ébresztgetésével meghálálni. Hanem akkor az ilyen hatások még bennem is, társaimban is inkább a tudat alatt helyezkedtek el. Tudatosan bizony kézzel-lábbal kapálózunk mi a „bethánista” szellem ellen. A rendszeres bibliaolvasást és imádkozást, az imaórát, a közös bibliatanulmányt, a Krisztussal személyes életközösségre törekvést, a barátágnak Krisztusban testvériséggé elmélyítését, a megtérést, az újjászületést, a harcot a bűnnel s a Krisztus mentő kezébe fogózást – mindezt a keresztyén szabadság, a protestáns szellemiség, a magyar kálvinista jellem túrhetetlen korlátozásának vagy épp elárulásának, idegenből behurcolt egészségtelen misztikának éreztük, illetőleg képzeltük. Persze a szarvunkat nagymértékben megnövelte némely bethánistáknak tényleg tapasztalható sok kegyes furcsasága és félszége, spirituális gögje, szeretetlen ítélkezése, meg az az erősen „mozgalmi jelenség, hogy a nagyértékű bizonyágtévedők egy meglehetősen értéktelen uszályt hordoztak magukkal, akiből első hallásra kikiabált az apró epigon és a tehetségtelen, néha nem is egészen jóhíszemű imitátor. Kétségkívül megérdemelt volt az a neveltség, amelybe ezeket az atyáinkfiat magunk előtt fullasztottuk – csak az volt a baj, hogy ugyanakkor befulladt az egészben véve mégis áldott, komoly és közvetlen ébresztő indítás is.

Már a Diákszövetséget nem lehetett ily könnyedén elintéznünk. Ennek missziói megbízottjaként jelent meg Kolozsvárt a ma már „idősb” (akkor még „ifj.”) Victor János²⁵ Nem tudom, egy ilyen diákszövetségi alkalommal láttam-e először, vagy pedig az 1909 elején Kolozsvárt tartott országos protestáns teológuskonferencián, amelyről külön nagyon nevezetes emlékeket tudnék csokorba kötni, de mostani tárgyamra szorosan nem tartoznak. Egyetlen teológus kortársam és barátom sem tette reám azt a hatást, amelyet Victor János (és azt hiszem, nemcsak én voltam így vele): a határtalan komolyságát, amelyben árnyéka sem volt a nagyképtűségnek, az élt és gyakorolt keresztyénységét, amely óriási távolságban volt minden magamutogatástól, a szilárd hitbizonyosságát, amelyhez a farizeusi önelégültség sohasem tudott hozzáférni. Először ő zavart meg a magam igen apodiktikusan [ellentmondást nem tűrően] kialakulni kezdő „kolozsvári” nézetei-

²⁴Idősb Szabó Aladár (1860–1944) a pesti teológiai akadémián 1891-től tanított, majd budapesti lelkészként szolgált a belmisszió ügyét 1905–1938 között. Debreceni indíttatásait, az ébredési mozgalomhoz vezető útját megírta visszaemlékezéseiben: *Kegyelem által*. Gödöllő 1941.

²⁵Idősb Victor János (1860–1937) a vasápmapi iskolai mozgalom legjelentősebb hazai munkása, a budapesti Skót Misszió (Free Church) polgári iskolájában volt tanár.

ben, őbenne láttam meg, hogy nem szükséges valakinek éppen csak kolozsvári teológusnak lenni ahhoz, hogy fölényes elmeerővel éppoly fölényes tudást párosítsa, és ő nyitotta fel szememet – anélkül, hogy csak egyszer is külön „térítő” beszélgetést folytatott volna velem – személyes életem központi problémájára, a bűnre (amelynek addig nemcsak központosságát, hanem még probléma voltát sem nagyon voltam hajlandó és képes meglátni). Egészen bizonyosan bántani fogja őt, ha valamikor megtudja, hogy e helyt ennyit beszélök róla – de én úgy éreztem, ezeknek a vallomásoknak s esetleg végső számvetéseknek során le kellett rónom ezt a hálatartozásomat, nem annyira őneki, mint sokkal inkább közös Urunknak.

Victor János tolmácsolta fényesen Kolozsvárt Mott Jánost²⁶, az 1909 májusában magyarországi körutat tett észak-amerikai diákapostolt, aki e sorok írásakor talán még a földön jár, és akit Keller Adolf a mai amerikai keresztyénségről írt legújabb kitűnő könyvében nem habozik így jellemezni: „die grösste ökumenische Führerpersönlichkeiten, die der amerikanische Protestantismus der Welt geschenkt hat”. (Amerikanische Christentum heute. Zürich 1943. 84. lap). (A legnagyobb ökumenikus vezérszemélyiség, akit az amerikai protestantizmus a világnak ajándékozott.) Akkor persze Mottnak ez a jelentősége még csak éppen kezdett kibontakozni, ez is inkább a külföld, mint a mi szemünk előtt. Minket ellenben – szűkebb és tágabb baráti körömmek jóformán minden tagját, a tanáraink közül is (saját vallomása szerint) Ravasz Lászlót – egészen közvetlenül maga az ember és mondanivalója ragadott meg és vágott mellbe. Bronzba öntött férfiszépség, a legdaliásabb életkorban (44 éves volt akkor), minden legkisebb nyoma nélkül mindama különleges lelki és testi magatartásnak, amit addig előszeretettel fedezgettünk fel – néha alappal, többször alaptalanul – bethániás és diákszövetséges körökben s bélyegeztünk „beteges piétizmusnak” (Erdélyben ezt a szót így szerették kimondani), vallásos „angolkórnak”. Amikor ez a férfi kezdett nekünk beszélni, pózok és modorosság nélkül, tökéletes biztonságérzettel és még a tolmácsoláson át is perzselő, pedig lefojtott belső tüzzel „a legkeményebb küzdelemről a diák életében”, és más olyan témákról, amelyekről addig általában keveset, így pedig senkit nem hallottunk beszélni: a fiatalember, a diákélet legkínzóbb problémáiról és a Krisztus keresztyéről mint egyetlen megoldásról és szabadulásról – akkor az alól a hatás alól csak úgy egyszerűen begombolkoznunk nem lehetett. Engem annyira lenyűgözött és felkavart, hogy egyszerű felszólításra még Budapestre is felmentem utána több diáktársammal (pedig az ilyen hirtelen elhatározásokra és helyváltoztatásokra, velem született nehézkességemnél fogva – ami talán csak a lustaságnak vagy a „vis inertiae”-nek a kíméletesebb elnevezése – egész életemben nagyon ritkán voltam képes!). Mott Budapestre gyűjtött ugyanis össze „morzsaszedésre” egynéhány diákot, főképp teológust, az általa meglátogatott magyar főiskolákról, és ott foglalkozott velünk még további egy-két napig, személyes életünk kérdéseinek férfiasan gyöngéd fejtegetése mellett főképpen a nálunknál is kevésbé felébredt lelkű diáktársaink iránt való missziói felelősségre igyekezve bennünket felriasztani, és bibliakör-vezetésre adva gyakorlati útmutatásokat.

Nagy elhatározásokkal kerültem vissza Budapestre. Azonban gyors döntésre nem bírtam eljutni. Ahogy a Mott személyes hatása halványodott, úgy erősödött meg újra a jellegzetesen „kolozsvári” eszmevilág hatalma fölöttem és barátaim fölött. A Diákszövetségbe ugyan ettől fogva őszinte jóakarattal és lelkesedéssel igyekeztem bekapcsolódni; ugyanezen 1909. év nyarán részt vettem (Kolozsvárról egyedül) a Diákszövetséget a Mott indításai alapján újraszervező szűkkörű sárospataki konferencián, amelynek spiritus rectora természetesen Victor János volt, de mellette már ekkor mondhatni atyás szerepet töltött be mindnyájunkkal szemben a drága jó Pongrácz József²⁷, akit ekkor zártam szívembe egy életre. De az itt kapott megint nagyon komoly ébresztő indításokat is újra meg újra leverték bennem bizonyos belső meghasonlá-

²⁶ John R. Mott (1865–1953) a keresztyén diákmozgalom (YMCA) szolgálatában munkálkodott diplomataként is, 1921-ben lett a Nemzetközi Missziós Tanács elnöke, béke Nobel-díjas. A hazai református sajtó időről időre foglalkozott személyével.

²⁷ Pongrácz József (1885–1963) hazai tanulmányait Edinburgh egyetemén folytatta, ápolta az angolszász protestánsokkal kapcsolatainkat, 1910-től volt teológiai tanár Pápan, majd az intézmény megszüntetése után (1951) könyvtárigazgató.

sok. Végképp nem vagyok, mai napig sem, meditatív lélek; néhány sikertelen kísérlet után borzasztóan elcsüggesztett, hogy akármennyire igyekszem is, nem bírok tartani rendszeresen csendes órát, hosszan elmélkedni kijelölt bibliai szakaszok fölött. Csak ma látom, hogy itt a legnagyobb gátlás természetesen nem a meditatív hajlam hiánya, általában az elég gyenge koncentrációs képesség volt, hanem az, hogy a Szentírásról való akkori felfogásom tette eleve lehetetlenné, hogy mellé *hallgatni* és ajándékot kapni üljek le. Amíg a Szentírásban csak magasztos valástörténeti okmánygyűjteményt látunk s nem adjuk magunkat a hatalma alá, mint Isten írott igéjének – addig lehetetlenség az *ad personam* szóló rendszeres, komoly bibliatanulmányozás, a csendes óra, az imaélet és a személyes életnek, pásztori jellemnek ezektől feltételezett helyes irányú formálódása. Azután a Diákszövetség körében uralkodó nem nagyképzű, de akkor általunk erőltetettnek érzett s fiatal emberek közt kétségkívül szokatlan komolyság igen megragadott ugyan bennünket, de rendes mindennapi életünkbe, majd a családi körünkbe visszatérve nagy hamar mégiscsak azt kezdtük érezni, hogy amott nem „egészséges” hatások alá kerültünk s vigyáznunk kell, hogy azok el nem hatalmasodjanak felettünk. (Testvéröcsém, a 11 éves Kálmán akkor nevezett el az egész család zajos derűjére „mott-vallásúnak”, mert azon a nyáron odahaza nagyon sokat emlegettem Mott Jánost és a tőle nyert indításokat, utoljára még jó atyámnak is bizonyos nyugtalanságot okozva). Annak is megvolt a maga zavaró hatása, hogy Victorék megfelelő tapintattal ugyan, de néha mégis bizonyos fiatalos éllel nem titkolták kedvezőtlen véleményüket a kolozsvári teológusképzés egyoldalúan intellektualisztikus volta felől, amiben ők, nem egészen a való helyzetnek megfelelően, az enyedi racionalista örökségnek enyhébb fajta továbbélését vélték felismerni – persze hogy erre mi is felszegtük a nyakunkat s a zászló becsületéért minden belső elégedetlenség közepett is védtük a magunkét. Ennek az lett a következménye, hogy az 1909/1910. tanév folyamán mi kolozsváriak – mégpedig épp azok közöttünk, akik legerősebben hatása alá kerültünk Mottnak, Victorának és a Diákszövetségnek – a Bethlen Gábor-köri célkitűzések és „eszmények” (de szerettük akkor ezt a szót!) köré tömörülve, forma szerint meghasonlottunk a pestiekkel, mert úgy éreztük, nem egészséges, nem tudományos, nem kalvinista és nem is magyar szellemű dolog a „protestáns-keresztény” diákmunka középpontjába a Bibliát és a bibliakört állítani. Jó, ha van ilyen, mondtuk, legyen is – de ezzel a diákság szélesebb köreire hatni úgysem lehet, oda tágabb kitekintésű „belmisszió”, kulturális és szociális tevékenység kell. Rendkívül érdekes vitákat folytattunk e problémák körül Victorékkal, élőszóban, írásban, kis részben még nyomtatásban is – összegyűjtve nem utolsó dokumentumát adnák a magyar ifjúsági ébredés kezdő évtizedeinek – de persze akkor nem tudtuk egymást megérteni. Szerencsére személyi elhídegülés nem következett be, és így nem volt nehéz bizonyos lehiggadási idő múlva újra felvennünk egymással a kapcsolatot.

*

A III. teológiai évem folyamán – visszatekintve világosan látom – átmenetileg elég hálátlan és igazságtalan érzések és hangulatok vettek rajtam erőt drága és felejthetetlen Alma Materem iránt. Belső nyugtalanságomat, lázas keresésemet arra magyaráztam, hogy tanáraimtól és az intézet egész szellemétől nem kapom meg azt, amire szükségem volna. Meglehetősen untam az órára járást és a colloquiumi készülést. Erősen forgattam fejemben, hogy – több társamhoz hasonlóan – exmittálatom magamat segédlelkésznek valamelyik erdélyi gyülekezetbe: hadd nézzen szembe minél előbb a való élettel, ne csak festett egekbe kacsinthassak a teológiai kurzusok papírfalain át! Ez annál érdekesebb volt nálam, mert ugyanakkorra már, eléggé kínzó önmegfigyeléssel, rájöttem arra, hogy született „szónoki képességeim” egyáltalán nincsenek, tehát az akkori köztudat szerinti legfőbb minősítést a lelkészi pályához nem bírom elegendő mértékben: egyfelől hideg, másfelől nem kellő svádájú s amellet könnyen zavarba jövő, belesülési hajlamú előadó vagyok (mindmáig!), akit ennek a tudata folytonosan csüggeszt nyilvános „szereplés” alkalmával. Mégis, sőt talán éppen ezért, szerettem volna minél előbb mérlegre tenni magamat a gyakorlati lelkészi szolgálatban. Hátha ott én is megszerezhetem azt a „gyakorlatot”, amit akkori

megítélésem szerint a fakultáson sohasem kaphattam volna meg – vagy pedig, ha nem tudom megszerezni, legyen még időm visszakanyarodni a néhány éve már teljesen elejtett tanári célkitűzéshez!

Isten másképp végzett, legyen hála szent nevének! Az 1909 nyarán tartott nagy genfi Kálvin-jubileumi ünnepeken részt vett hatalmas magyar küldöttség felhívta a Kálvin már akkor világhírű életrajzírójának, Doumergue Emilnek²⁸ a figyelmét a kontinens legnagyobb lélekszámú református egyházára, amelyet addig még könyvekből is alig ismert. Mint maga sokszor mondá később, megszegyellte magát, s 65 éves fővel vállalkozott egy magyarországi református körútra még ugyanazon év őszén. Így lehettem én szerencsés vele, mint a harmadévet kezdő teológus, egy pillanatra találkozni Kolozsvárt – mégpedig a saját diákszobámban, ahol Imre Lajossal együtt laktunk, s ahová a kora délelőtti órákban tanáraink és kísérője behozták, mert mindenáron látni akart egy diákszobát, s mert Ravasz László mint internátusi felügyelőnk a miénket remélte (mint kiderült, nem sok alappal) olyannak, amelyben a többenél valamivel kisebb a rendetlenség. Ezt a találkozást, noha még akkor természetesen a Doumergue hatalmas egyéniségének legfőbb ösztönszerűleg kerülhettem valamelyest hatása alá, olyan megtiszteltetésnek éreztem, hogy becsületbeli kötelességemnek tartottam Kálvinnal és a Doumergue kezem ügyébe került írásaival rendszeresen foglalkozni. Nemsoká híre jött, hogy Doumergue a Magyarországon nyert benyomások hatása alatt rábírtá az Église Reformée Evangélique (az ortodoxabb irányú francia református egyház – mert akkor még két-három másik volt mellette!) zsinatát két magyar stipendium (beurse) létesítésére az É.R.É. által fenntartott montaubani „Faculté Libre de Theologie Protestante”-en, amelynek Doumergue volt a dékánja és egyháztörténelem-professzora, és amely az 1905-i szeparáció előtt a toulouse-i állami egyetem egyik fakultása volt, azóta azonban kizárólag egyházi főiskola (1919 óta Montpellier-ben). Erre a híre megkettőztem már gimnazista korom óta folytatott francia nyelvi és irodalmi tanulmányaimat, s kérésre az egyik ösztöndíjat csakhamar meg is kaptam. Nem volt a stipendiumokra nagy tolongás, mert csak lakásból és teljes ellátásból állottak. Én is csak úgy tudtam vállalkozni, hogy akkor még megvolt az első világháborúval elúszott anyai örökségem, amelynek szerény jövedelme lehetővé tette, hogy szüleim megterhelése és négy testvérem megrövidítése nélkül fedezhettem külföldi utam készpénzszükségletét, amihez még a jóságban kifogyhatatlan nagybátyámnak, Dr. Hógyes Ferencnek bőkezű anyagi támogatása is járult. Az 1909/1910. tanév másik felének következtében már nagyobbrészt a francia tanulmányi évre való készülődéssel telt el, ami azért is nagy áldás volt, mert belső nyugtalanságaim és vívódásaim egy része levezetődött velem.

Ma már tudom, de akkor még nem tudtam, minék éreztem én kínzó hiányát: nem tudtam Isten ígéjére alázatosan hallgatni és reá gyermeki módon felelni; nem volt imádság-életem és nem volt sejtelmem sem arról, hogy református hitvallásunk tiszta bibliai tanítása szerint miből áll az igazi bűnbánat, vagyis az embernek megtérése, micsoda az óember megöklése és az új ember megelevenítése – aminthogy maga a Heidelbergi Káté sem járt kezemben teológuséveim alatt, csak mint teológiai tanár „fedeztem fel a II. Helvét Hitvallással együtt, olyanformán, mint Hilikia főpap a törvénykönyveket az Úrnak házában (2Kor 22). Isten éppen ennek a hiánynak tudatosságá tételére s betöltésének elkezdődésére rendelte montaubani évemet. De Kolozsvárnak, sok egyéb nagy áldás mellett, amelyekről már szóltam, azt is köszönhettem, hogy Montaubanban életkoromhoz képest egészen túrhető alaptájékozottsággal mentem ki: sem héber és görög, sem modern nyelvi ismereteimmel nem volt okom különösebb szégyenkezésre francia tanáraink és diáktársaim előtt. Persze egyéb okból annál inkább volt – csak bár „a szégyen takargatásáról” tudtam volna teljesebben lemondani (2Kor 4,2)!

---

²⁸Émile Doumergue (1844–1937) főműve: *Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps*. Lausanne 1899–1917. Neuilly 1926–1927. Hét kötetben. Munkássága erőteljes hadakozás a francia protestantizmus érdekeiért. Révésznek a Doumergue jelentőségével foglalkozó jegyzetanyaga megmaradt, TtREK R 2596.

Montauban

A csöndes, ódon, álmatag délfrancia kisvárosban eltöltött tanévem (1910. november elejétől 1911 júniusáig) s a vele kapcsolatos utazásaim emlékei oly élénken és színesen élnek bennem most is, hogy pusztán csak ezekkel egy ennél jóval terjedelmesebb kiadványt meg tudnék tölteni. Itt természetesen csak a lelki és teológiai fejlődésemet előmozdító tényezők és hatások megemlégtetésére szorítkozhatom, de még így is nagyon vigyáznom kell, hogy az emberöltő távolában is eleven benyomások s az azoktól elválaszthatatlan hálás szeretet bőbeszédűvé ne tegyenek.²⁹

Az egykori öreg klastromépületben I. Napóleonnak régi igazságtalanságokat jóvátenni akaró sovány kegyéből elhelyezett fakultás és „séminaire” (ők így hívták az internátust) legelőször is a teljes családiaságával fogott meg. A kis létszámú teológus diákság olyan kedves, meghitt lelki közösségben és testvéri kapcsolatban élt egymással, amelyet mi Kolozsvárt legmeghittebbnek gondolt barátkozásaink közepett sem igen éltünk át. Igaz jókedvű fiúk voltak pedig – ha jól emlékszem, többségükben bővérű délfranciák –, a tréfa, a dal könnyen állott önáluk is, akárcsak minálunk Kolozsvárt; de mindjárt kezdetben a miénknél testvéribb és tisztább hang csendült ki számomra az ő baráti közösségükből. Csakhamar vehettem észre, hogy nagyobb felelősséget éreznek egymásért, mint mi; ezzel pedig minden esendőségükben is többé-kevésbé az Ige hatalma alatt állottak, tudtak egymásért és tudtak együtt imádkozni...

Legnagyobb hatással Montaubanban kétségkívül ez a teológus-közszellem volt rám. Össz mértem vele itthoni viszonyainkat, de főképpen a magam addigi életmódját és gondolkozását. Az eredmény sok nyomorúságnak egyre világosabb felismerése volt. Ettől fogva lett bennem egyre mélyebb a vágyakozás a leendő lelkipásztorságomhoz méltó komoly keresztyén életstílus és életfolytatás után. Láttam, hogy sok mindennel le kell számolnom életemben is, gondolkozásomban is, sőt addig szerzett teológiai tudásomban is. Hogy a leszámolás gyökeresen nem tör-ténhetett meg, annak szívem makacsságán kívül voltak egyéb okai is. Csak azt az egyet hadd említsem meg, hogy teológiai tekintetben Montauban éppoly kevésbé adott határozott és egységes irányítást, mint Kolozsvár. Az „ortodox” egyház által fenntartott fakultás katedráiról folyto-nosan hallottuk ugyan az elítélő nyilatkozatokat a liberális szármány és a párisi fakultáson ural- kodó Sabatier–Ménégoz-féle „symbolo-fideismus”-ról³⁰ – azonban énnekem, aki teológiai és filozófiai szubtilitások iránt sohasem dicsekedhettem különösebb érzékkel, nehezen vagy sehogy sem fért a fejembe, hogy pl. Bois Henrik vagy Arnal András professzor urak hatalmas tudomá- nyosságú systematikai, ill. újszövetségi exegetikai előadásai mennyivel ortodoxabbak akár a párisiakénál (akiknek az írásaival igyekeztem szintén megismerkedni), akár az otthoniakénál. Az ortodox-trinitárius christológiát mind Bois, mind Arnal kifejezetten elvetette – merészebben, mint bárki is odahaza –, bár kétségtelenül mindketten pótolták bizonyos mértékig ezt a hiányt más oldalról a személyes Krisztus-közösséggel, amelynek meleg radioaktivitása áthatotta legmagasabb szinten mozgó tudományos fejtegetéseiket is...

Tanulni azonban, a szó szorosabb értelmében, csak egyetlen francia tanáromtól tanultam iga- zán, és ez maga az ősz „doyen” volt, Doumergue Emil. Tulajdonképpen ő tett egészen határozot-

²⁹ Ösztöndíjasként megírta diákélményeit Révész a hazai egyházi közvélemény számára, RSZ 1910. 866–869.

³⁰ Eugène Ménégoz (1838–1920) a párisi lutheránus szeminárium, majd a Sorbonne-on a dogmatika tanára; nézet- azonosságuk miatt együtt szokás tárgyalni Louis-August Sabatier (1839–1901) strasbourgi és párisi tanárral. Az ő szaba- dabb elveikkel szemben vált a korabeli ortodoxia központjává Montauban akadémiája. Lásd Michel Nicolas: *Histoire de l'ancienne Académie protestante de Montauban (1598–1659) de puylaurens (1660–1685)*. [Montpellier?] 1885; Louis Perrier: *Les Cévennes Huguenotes et la Faculté Libre de Théologie Protestante de Montpellier*. Montpellier [1919?] (dedikált példánya TIREK D 1123); Louis Perrier: *Le doyen Leon Mairy*. Paris 1932 (dedikált példánya TIREK D 1444). – Bruston és Perrier később is személyes barátságban és levelező kapcsolatban maradt Révészszel, 1924-ben ketten együtt látogattak el Magyarországra, ekkor jelent meg Révész szövegével, a Perrier előbb említett könyvéből vett klisékkel egy füzetke: *A hugenotta egyház*. Debrecen 1924. – Az itt érintett francia protestáns szellemi hatásokról és kapcsolatokról csak elszórt cikkek jelentek meg, és olyan régi feldolgozások, mint Lencz Géza munkája: *Sabatier mint református és dogmati- kus*. Bp. 1903. Révészről foglalkozta a kapcsolattörténet megírása, lásd jegyzeteit: *Hugenotta–magyar protestáns kapcsola- tok*. TIREK R 2608.

tan egyháztörténezzé, s ő terelte érdeklődésemet központilag Kálvin és a kálvinizmus felé. Könyveit, cikkeit, különösen nagy Kálvin-monográfiáját már odakünn mohón kezdtem falni, s attól fogva nem is szakadtam el tőlük máig. Életem egyik legnagyobb szerencsésjének tartom, hogy némely famulusi szolgálatokat tehettem neki „La Hongrie Calviniste” című nevezetes, gyönyörűen megírt s a maga nemében máig egyedülálló könyve összeállításában odakünn és azután is. Később is megtisztelt a bizalmával: Trianon után rögtön felvettük az érintkezést, a magyar ügy iránti szerető és megértő érdeklődésének számos jelét adta irodalmilag is, magánúton is; még kilencvenedik éve felé, élete végén is kaptam leveleket, üzeneteket tőle (született 1844, meghalt 1937. február). Emberi és tudományos jellemzésére csaknem harminc év alatt sokat írtam, s ha még Isten adna időt és módot hozzá, szándékszem ezután is írni – itt még összefoglalólag sem jellemezhetem nagyszerű egyéniségét és hihetetlen arányú munkásságát, amelyet a saját honfitársai és hittestvérei – úgy vettem észre – sem akkor, sem később nem méltányoltak érdeme szerint. E helyt csak annyit hadd mondjak meg, hogy a Doumergue Emillel való megismerkedésem után mindig úgy éreztem: *ilyennek* kell lennie a valódi református embernek és lelkipásztorának, a Kálvin igazi tanítványának. Mintha szublimáltan együtt láttam volna benne mindazokat a vonásokat, amelyeket az általam addig ismert legjellegzetesebben „kálvinista” emberekben – kezdve az édesapámon – ismertem és kedveltem...

...számomra a Doumergue teológusi egyéniségében és munkásságában lett már ekkor élményszerűleg nyilvánvalóvá az, amit jóval később teljes fogalmi világossággal Barth Károlytól tanultam meg: a teológia – igehirdetés, akármely ágában, tehát a történetiben is. Ezzel összefüggésben kezdett először felderengeni előttem, hogy református egyháztörténelmet más, mint református szellemben művelni mégis bajos...

Nem beszélek szép utazásaimról, amelyeket Montaubanba menet és onnan jövet, valamint az 1911. évi húsvéti nagy szünet alatt több országban tettem – hiszen ezek csak általános műveltségemet gyarapították, teológiai fejlődésemre nem voltak közvetlen befolyással, bár természetesen Genfben, Bernben, Zürichben igyekeztem nemcsak a Baedeker alapján széjjelnézni.

Ellenben fel kell jegyeznem a montaubani emlékek lezárása előtt még egy másik nagy tökéletlenségemet, amelytől óvok minden fiatal külföldező atyafit (akik hasonló tökéletlenség elkövetésére némely esetben, úgy veszem észre, ma is hajlamosak). Francia nyelvi tudásom elég tisztességes volt ugyan már kimenetelemkor: folyékonyan értettem mind a tudományos, mind a szépirodalmi olvasmányt, az élőbeszéd megértése sem okozott különösebb nehézséget, sőt bár dőcögve, de elég szabatosan és érthetően ki is tudtam fejezni magamat élőbeszédben. De a tökéletlenség ott volt, hogy ebben *elbízta* magamat s diákokkal és tanárokkal való sűrű érintkezés ellenére sem tettem ambícióm tárgyává az élőbeszéd *egészen* szabatos és folyékony elsajátítását, meg az irodalmi *fogalmazásba* való belegyakorlódást – pedig külföldön hosszabb időt töltöttem magyar református teológusnak mind a maga, mind egyháza és nemzete érdekében *nem szabad addig megállania, míg ezt a két célt el nem éri...*

Visszatekintve még abban sem látok fiatal testvéreim számára követendő példát, hogy a IV. évre már kimentem külföldre. Odakünn túlságosan sokat kellett foglalkoznom az itthon esedékes colloquiumokra, vizsgákra készüléssel, dolgozatok írásával¹¹ – ahelyett, hogy minden időmet azokra a dolgokra fordítottam volna, amelyekhez – kezdve az előbb említett nyelvi tökéletesedésen – csak ott juthattam hozzá. Emellett mindig megzavarja a korai külföldezés az egységes teológiai szemlélet s az egyes tárgyakban való arányos tájékozottság kialakulását is. Én pl. azzal fizettem rá nagyon, hogy az ó- és az újszövetségi exegesis, amelyekből Kolozsvárt Kecskeméthy Istvánnak, illetőleg Bartók Györgynek óráról órára készültem, s amelyekben egyik első diákjok lettem, Montaubanban csak éppen a colloquium és az I. lelkészképesítő vizsgálat érdekében, jóformán összezsapva folytattam, és ez a kiesés elég volt arra, hogy a héber tudományba soha többé ne tudjak visszakapaszkodni – aminek mint gyakorló igehirdető roppant

¹¹ Révész letisztázott munkája: *A római katolikus és protestáns erkölcsiség principiális különbségei*. Első lelkészképesítő vizsgai dolgozat. Montauban 1911. 218 lap. TIREK R 2954.

fájdalmas hátrányát érzem – és a görögből is úgy hátramaradjak, hogy csak nagy ügyel-bajjal sikerült belőle valamit később visszapótolnom.

Mindezek ellenére Montauban mégis igen elhatározó fordulatot jelentett lelki és teológusi fejlődésemben – olyat, amelynek jelentőségét már akkor világosan éreztem, de csak most, visszanezve tudom teljes mértékben felismerni, kegyelmi ajándék voltát mély hálával látni és vállalni.

Kassai segédlelkészség, kolozsvári tanári évek

Franciaországi tanulásomnak körülbelül a közepe táján kaptam egészen meglepetésszerű levelet Nagy Károlytól, a kolozsvári fakultás akkori igazgatójától. Ebben tudatta velem, hogy Pokoly József valószínűleg a debreceni kollégium bölcsészeti akadémiajában fog az 1912. év őszétől kezdve világtörténelmi tanszéket elfoglalni, s azután lakonikusan feltette a kérdést (szó szerint idézem): „*A Révész Imre unokája nem készül historikusnak?*” Ez a kevés szóval sokat mondó biztatás legtitkosabb vágyaimat gyullasztotta fel. Félig még gyermekkori szerelmem volt a tanári pálya és a tudományos munka; teológuséim alatt, mint említém, engedelmesen hozzászoktattam ugyan magamat ahhoz a gondolathoz, hogy „pap lesz belőlem. de az erre való legbelőbb ösztönöztetésnek többféle gátlás miatt, melyekről már nagyobbrészt szintén tettem említést, mindig híját éreztem. Megmaradni a teológiai pályán s mégis tanárrá lehetni és az ekkorra már nagyon megszeretett egyházhistóriával tudományosan foglalkozhatni egy életen át: valami egészen ideális életmegoldásnak tűnt föl előttem. Az jóformán meg sem járta akkor az eszemet, hogyan nevelhet a gyakorlati élet számára lelkipásztorokat olyasvalaki, aki maga még soha egy pillanatig nem volt az. Ez a szempont a teológiai tanárok alkalmazásánál azokban az időkben is meg az azt megelőzőkben is nagyon kevésbé jutott – ha ugyan egyáltalán jutott – szóhoz. Hat nagynevű kolozsvári teológiai professzorom közül csak háromnak volt katedrára kerülte előtt valami egészen rövid (egy-két évre terjedő) lelkipásztori – tehát nem csak segédlelkészi vagy hitoktatói szolgálata; édesapámat egyenesen a berlini egyetem padjából választották meg pápai teológiai tanárnak; és ezeket a példákat igen nagy számban lehetne szaporítani az akkori s a megelőző nemzedékekből, részben még a következőkből is (egészen máig). Ennek természetesen az volt akkor legfőbb oka, hogy a teológia és az egyház viszonyáról a felfogás más volt, mint ma. Amellett erősen belejárt az a tudat alatt még ma is belejárt az a, még régebbi időkre visszanyúló hagyomány, hogy a professzornak szánt ifjakat jó előre kiszemelték, a külföldi „akadémiákra” már ezzel a rendeltetéssel küldték ki s hazajöttük után azonnal, sőt lehetőleg már azelőtt igyekeztek őket lekötni, mert hiszen a professzori állásoknak kevés kivétellel nagyon szerény javadalma később, a megnövekedett családi gondok terhe alatt rendszerint úgyis csak arra készítette a teológiai tanárt, hogy jó jövedelmű lelkipásztorságok felé kacsintson – tehát kívánatos volt, hogy az átlagnál jobban készült embereink legalább ifjú éveiket vagy ezek egy részét teológiai oktatásra szenteljék. Az én professzorságra való deszignáltatásom tehát sem másokban nem keltett különösebb meglepetést, sem magamban nem ébresztett mélyebb önvizsgálatot. Amit ébresztett, az inkább csak a körül forgott: hogyan tudok én majd becsülettel megállani egy oly hatalmas tudományos munkásságú előd nyomdokában és egy olyan tanári karban, melynek minden egyes tagját óriási szellemi fölényben éreztem (és érzem máig) magam fölött? De ettől eltekintve, teljesen rendjén valónak találtam, hogy egy 23–24 éves fiatalember képezzen velem csaknem egyívásúakat arra a szolgálatra, amelyben magának sohasem volt része. Természetes tehát, hogy alázatos örömmel igent mondtam a Nagy Károly érdeklődésére, s attól fogva céltudatosan – és persze, mint már érintettem is, egyéb, még nagyon rám férő teológiai stúdiumok elhanyagolásával – az egyháztörténelemre vettem magamat már Montaubanban, gondviselésszerűséget látván abban, hogy éppen a Doumergue keze alá kerültem.

Miután megkaptam a kolozsvári biztatást, nagyon erősen iparkodtam volna megvalósítani azt a már régebbi ideje táplált szándékomat, hogy a francia év után német egyetemen töltsék egy

másikat. Hiszen a német protestáns tudományosság vezető rangját s értékét francia tanáraink éppúgy elismerték és hangoztatták, mint a magyarok, bár a franciák általában sokkal erősebb kritikai álláspontot foglaltak el vele szemben, elsősorban persze a kéréllhetetlen ortodoxiájú Doumergue. Heidelberg és Troeltsch³² lett volna vágyaim netovábbja: Troeltschben, noha akkor még csak a lehető legfogyatékosabban (pusztán csak a kálvinizmussal foglalkozó írásaiából) ismertem, nem ok nélkül láttam a Doumergue baloldali ellenképét, s valahogy azt képzeltem, kettejük ellentett szellemi hatásából fog végleg kikristályosodni teológiai és történeti egyéniségem. Valami ilyenforma kijelentést el is találtam pottyantani hazaindulásom táján az öreg úr előtt, amire azonban ő, nagy szeretettel, de nagyon komolyan, egy kis villámmal is a szemében, csak ennyit mondott: „*Il n'y a pas de raison!*” – ennek semmi értelme nincs. Ő ugyanis Troeltsch-öt nemcsak közismert modern vallástörténeti teológiája miatt nem kedvelte, hanem azt különösképpen is rossz néven vette tőle, hogy Kálvint több tekintetben félremagyarázta s inkább a középkorhoz, mint az újkorhoz kapcsolta. Atyai szeretettel féltett, hogy az én fejemet is megzavarja, mielőtt magába Kálvinba igazán belemélyedhetnék. Én persze a magam zöldfülű önértetével nem ezt a szerető féltést éreztem ki az öreg úr szavaiából, hanem a dogmatikus elfogultságot, s továbbra is erősen terveztem a második külföldi évet.

Isten mégis az ő hű öreg szolgájának imádságát hallgatta meg – értem s javamra –, s nem az enyéimet, amelyek akkor még különben is ritkák, töredezetek voltak és nem az Úrnak átadott életből fakadtak. Édesapám hazatértemkor azzal a határozott kívánsággal fogadott, töltssem az 1911/12. esztendő mellett, mint segédlelkésze. Akkor már tizennegyedik éve esperese volt a 71 anyae gyházközsége számlált nagy múltú abauji egyházmegyének, s eleddig ezt a terhet a kb. 2000 lelkes kassai gyülekezet gondjával együtt mindössze egy segédlelkész támogatásával vitte. Abban az 1911. esztendőben sikerült megkapnia a második esperesi segédlelkészséget, s nagyon komolyan kért, hogy maradjak mellette, míg el nem dől kolozsvári alkalmaztatásom kérdése. Én nehé szívvél bár, de vita nélkül engedelmeskedtem, mert láttam, hogy apám hatalmas életereje és munkabírása már nem a régi s az eddiginél több segítségre csakugyan szüksége van. Emellett az is kiderült, hogy németországi tanuláshoz jóval több pénz kellene, mint amennyit anyai örökségem jövedelméből fedezni tudnék, mert stipendium sehol sem mutatkozott, Heidelbergben legkevésbé. Szüleimet és testvéreimet megrövidíteni most sem akarhattam, így az I. lelkészsképesítő vizsgálatnak 1911. őszén történt kiállása után azonnal megkezdtem Kassán, mint „esperesi káplán”, a segédlelkészi szolgálatot. Apám gondolata az volt, hogy főképpen az igehirdetésben vesz igénybe – az esperesi és lelkészi irodát, amely egyik lételeleme volt, egymaga szerette intézni villámgyorsan és gépszerű pontossággal – egyebekben pedig meglehetősen szabad pórásra enged, hogy egyrészt a II. lelkészsképesítő vizsgálatra (amelyet akkor még Erdélyben a lelkészhiány miatti szükségrendelkezésből le lehetett tenni egy évre, sőt tíz hónapra az első után), más részről pedig az 1912 szeptemberétől már esedékesnek ígérkező tanári munkára minél tisztességesebben elő tudjak készülni. Azonban szegény mindjárt káplánságom első idejében hónapokig tartó súlyos betegségbe esett – egy toroktályoggal, amely majdnem elvitte –, s a gyülekezet egész gondja reám és segédlelkész kollégámra, egykori kolozsvári teológus- és lakótársamra, a nagyon meglelelkű és jókedélyű, fájdalmasra korán elköltözött Frenzel Bélára szakadt. Így derült ki Isten bölcs rendelése nemcsak abból, hogy külföldre második évre nem mehettem – mert hiszen akkor nagybeteg atyámon nem tudtam volna segíteni –, hanem még arról is, hogy jó atyám eredeti szándéka ellenére az ő betegsége alatt nem sáncolhattam el magamat teljesen a könyvek mögé, hanem akarva, nem akarva mégiscsak valamelyes belső összeköttetésbe kellett kerülnöm a gyülekezeti élet valóságaiival és problémáiival, tehát egy nagyon minimális gyakorlati tapasztalatot mégiscsak vihettem magammal Kolozsvárra.

³² Ernst Troeltsch (1865–1923) heidelbergi professzor egyik hatásos képviselője volt a sok-sok százból összetevődő idealizmusnak; Révész szellemtörténeti irányultságának kialakulásában igen lényeges szerepe volt, lásd *Keresztény történelemfilozófia*, jegyzetanyag, TIREK 2624.

Még így is rengeteget tanultam azonban Kassán, amellet, hogy apámnak reményen kívüli szerencsés felgyógyulása után eléggé vidám társadalmi életet is éltem, hiszen a pátriámba kerültem haza. Ekkor kezdtem angolul is tanulni, s bár ebben (éppúgy, mint később, a teológiai tanárságom alatt megtanult hollandban, már az élőbeszédig sem tudtam eljutni, mégis felejthetetlen élmények forrása lett számomra, hogy eredetiben olvashattam Robertson³³ és később Kuyper³⁴). A brightoni nagy szenvedő igehirdetése – amelyre a nagyapám magyar átdolgozásai, néhány német fordítás és a Ravasz László nagyra értékelő utalásai már korán felhívták figyelmemet – hatalmasul megfogott. Soha addig az emberi életnek és léleknek akkora mélységei nem nyíltak meg számomra Isten gondolatainak fényénél, mint az ő prédikációiban. Korának szelleme szerint ugyan egészben véve az ő igehirdetése is inkább anthropologikus, mintsem christologikus – de kétségtelen, hogy az az ember, akiről ő beszél, merőben az Isten ítélete és kegyelme alatt álló ember, akinek egészen más, sokkal valóságosabb képe tűnik elő a Robertson prédikációiból, mint a XIX. század egész második felének, tehát kortársainak és ifjabb kortársainak ünnepezt liberális-protestáns egyházszónoklataiból, sőt az ő emberlátása és bibliamegértése tragikus mélységben és realiztikus erőben az ugyanazon időbeli ortodoxabb – akár ún. pozitív-evangéliumi, akár inkább pietisztikusan árnyalt – igehirdetést is messze felülmúlja. Robertson hatása alatt kezdtem először sejteni valamit abból, hogy az igazi igehirdetőnek össze kell rendülnie a lét titkától s addig nem szabad száját szólásra nyitnia, amíg az, amit később Otto³⁵ „numinozum”-nak nevezett el, meg nem érintette. Hogy azonban ez az akkori igehirdetésem megérezte-csak egy parányit is, nem tudom s alig hiszem. (Itt jegyzem meg, hogy nem tőlem, hanem más magyar szerzőtől való prédikációt teológuskorom óta talán hármat vagy négyet mondtam el – gondolom, mind legációban –, külföldi szerzőtől is legfeljebb egy tucatot ha átdolgoztam fiatalabb éveimben elmondás céljára.)

*

1912 őszén be kellett állanom a gyönyörűséges terhes igába (ez a biblikus és találó jellemzés is a Nagy Károly egyik hívó leveléből való), mint teológiai helyettes tanárnak. Rendes tanár az 1914/15. tanévtől fogva lettem, s ettől fogva ily minőségben működtem ott 1920 májusában történt lemondásomig. Nyolc esztendő tölthettem tehát megint az én áldott Alma Materem keblén – s mind e mai napig úgy érzem, hogy ez a nyolc év, noha benne már a tanítás feladata jutott hivatalos osztályrészemül, tulajdonképpen a legerősebb és leggyümölcsözőbb továbbtanulás ideje volt, nemcsak azért, mert szörnyen ifjú voltom miatt a „docendo discimus” (tanítva tanulunk) igazságának átélésére és követésére naponként rá voltam utalva, hanem azért is, mert a tanártársaimmal, volt mestereimmel való állandó szellemi közösségben kivételesen nagy alkalmaim nyíltak tőlük – elsősorban Ravasz Lászlótól – még többet és még magasabb értelemben tanulni, mint diákkoromban.

De Isten rendeléséből ez idő alatt kezdett tanítani először maga az élet is, komolyan, mélyen megrendítően. 1914. június 30-án, 25. születésem napján megházasodtam, s rá egy hónapra kitört az első világháború. Az élet és a világ valóságát először családi életem s a világháborús megpróbáltatások hozták szívemhez olyan közelségbe, amilyenről addig nem is álmodtam. Önismeret, emberismeret, világismeret mindennapos leckéit jelentette rám nézve a család gondja s az embersors és a magyar sors egyre vészesebben kavargó örvénylése. Istenismeretem sem maradhatott ennek következtében az, ami eddig volt. Sok vívódás közepette most kezdett először felderengeni előttem a Kereszt titka, s most éreztem először, fojtogató valóságként, megváltásra

³³Frederic William Robertson (1816–1853) prédikációiból idősb Révész Imre három kötetnyit adott ki magyarul. Debrecen 1864–1869.

³⁴Abraham Kuyper (1837–1920) teológiai tanár és államférfi, számos munkát írt a teológiai modernizmus ellen; de másrészt ő követelte a „szabad egyház szabad államban” elv megvalósítását; 1880-ban ő alapította a Szabad Egyetem intézetét Amsterdamban.

³⁵Rudolf Otto (1869–1937) számos nyelvre lefordított munkája, *Das Heilige* (1917) mindmáig páratlan áttekintés.

szoruló voltomat. Az 1918–1920-as rettentő idők Kolozsvárt átélése pedig először tette számomra kézzelfoghatólag bizonyossággá a megtartó és megmentő Kegyelem naponkénti csodáit, s először tanított meg szakadó szívvel naponként imádkozni s a Szentírásban naponként kutatni Istenem örök akaratát és arra a napra szóló parancsát.

Teológiai tanításom ez idő alatt legfeljebb annyiban érhetett talán valamit, amennyiben a magam „theologus viator” volta, a kereső és vívódó ember cél felé törése kiértékelte belőle. Egyebekben roppantul győnge és kezdetleges dolog lehetett mindaz, amit adhattam. Legfőképpen azzal tudtam csinálni a tanítványaimnak a történelphez valami szájízt, hogy nagyon sokat beszélgettem számukra mind az egyetemes, mind különösen a magyar egyháztörténelemben a forrásokat. Ez akkoriban meglehetősen újdonság volt, a figyelmet eléggé lekötötte s az érdeklődést többekben még későbbi időkre ébren tartotta, őket kutatásra és feldolgozásra buzdította. Tanítványaimmal igyekeztem minél melegebb személyes kapcsolatba is jutni; ez sok esetben sikerült, s valószínűleg még több esetben s még mélyebben sikerült volna, hogyha a közösséget nemcsak társadalmi úton kerestem volna velük (szerény családi asztalomnál), hanem leültem volna velük Isten ígéretéhez is, testvéri bibliatanulmányra és imádságra. Ez bizony még egészen 1920-ig nemigen volt Kolozsvárt s egyebütt sem szokásban, legfőképpen valami félnék kezdetek alakultak ki e téren. Tanítványaim egy része ennek ellenére megpirító kedvességgel mutatta ki hozzám való ragaszkodását még évtizedek múlva is. Egészen megható, könnyekre indító jeleit ennek a marosvásárhelyi református nagygyűlésen tapasztaltam, 1943. szeptember elején. Azért a kicsiért, amit tőlem kaphattak, a tőkét sokszorosan meghaladó dús kamattal fizettek és fizetnek. Isten egyik nagy kegyelmi csodája ez az emberszívek egymással való kapcsolataiban.

Tanításomban is, azokhoz végzett tanulmányaimban és kutatásaimban is, már Montaubanban felébredt célkitűzésem megszilárdításával a középkorvég, a reformációtörténetet megalapozó Kálvin alakja és műve volt a három koncentrikus főkör. Leginkább ezek köré csoportosítva tanulmányoztam a magyar egyháztörténetet is, és ezek szolgálatában készítettem el a kolozsvári évek alatt első nagyobb – és az illető kutatását bizonyos mértékig előbbrevívó – tudományos dolgozataimat. Általában ez években, még a háborús viszonyok egyre súlyosabb lelki nyomásával is dacolva s időnként sajnálatosan jelentkező idegkimerültségeimből elég hamar kikászálódva, nagy lendülettel dolgoztam irodalmilag, s folyvást éreztem a kísértést, hogy teljesen be is gubózzak, s az egyre nehezebbé és zavarosabbá váló gyakorlati élettől mind teljesebben elszigeteljem magamat. Mégsem ez történt Isten jóvoltából. Tanártársaim hatása alatt s az egykori teológustársaim közül többekkel – Imre Lajos, Makkai Sándor, Tavasz Sándor – gyakori érintkezésem folytán én sem tudtam nyugodni, mint ahogy ők sem tudtak, a viharba jutott egyház létproblémái miatt, amelyek íróasztalnál meg nem oldhatók, sőt meg nem láthatók. Ahogy a háború vége közeledett és hallatszott a kezdődő összeomlás föld alatti moraja, úgy kezdtük egyre félelmesebb világossággal meglátni, hogy ezek a kérdések: mi a kálvinizmus, mi az igazi reformátusság, mi a reformátusság és magyarság, a keresztyéni és a nemzeti lét viszonya, micsoda és mirevaló tulajdonképpen az egyház – nem iskolás és akadémikus kérdések, ahogyan csak egypár esztendővel azelőtt is néztük és kezeltük még őket, hanem véres, lüktető, marcangoló valóságok, amelyekkel öre kell menni és valamiképpen el kell velük készülni, különben sem képesek, sem méltók nem vagyunk a magyar és református létezésre. Vívódásainkból legelőször a lelkészképzés megfelelően gyökeres átalakításának terve született meg, amelyből nem egy gondolat érvényesült később először az erdélyi, majd a legújabb egyetemes tanterv-átalakításban. De általában legelőször akkor, az egyéni, nemzeti és egyházi lét vagy nemlét egyre szélesebben tátongó szakadéka fölött riadtunk fel szédülő fejjel arra, hogy vagy most leszünk magunk és egyházunk a szó autentikus értelmében reformátusokká, vagy pedig soha. Ekkor szerettük meg először – mi tanárok is – a Heidelbergi Kátét, ekkor mélyültünk el a zsolnáriakban, és mindezekkel együtt ekkor kezdett el bennünket mindjobban nyugtalanítani és vonzani Kálvin és a Biblia (az már azután igazán jellegzetesen „kolozsvári” vonás volt, hogy a köztünk addig legbibliásabb és legkátésabb Kecskeméthy István viszont épp ez években esett bele a hyperkritikába, amint már említettem is). A külső impériumváltozás kegyetlen lelki megrázkódtatása talán elviselhetetlen lett volna

számunkra, hogyha ugyanakkor nem megy végbe rajtunk egy belső impériumváltozás is: fennszármaló s aztán szárnyaszegett emberi gondolatok helyett kezdte átvenni fölöttünk az uralmat Istennek hozzánk alászállott és érettünk testet öltött Igéje.

*

Sokan méltán megütköztek és ma is megütköznek azon az elhatározásomon, hogy éppen ennek a külső és belső impériumváltozásnak legválságosabb napjaiban hagytam oda kolozsvári tanszékeket s cseréltem föl egy debreceni külvárosi lelképásztori állással. Magamat is sokszor vádolt emiatt a lelkiismeret. Most, majdnem egy negyedszázad távolából mégis úgy látom: Isten keze munkált az én nagy emberi gyarlóságaimban is, amelyek Kolozsvár elhagyására indítottak. Bizonyára gyarlóság volt, hogy román uralom alatt végképp nem éreztem többé jól magamat Erdély földjén, annak ellenére sem, hogy feleségem apai és anyai ágon összekely. Bármennyire szégyelltem is magamat miatta, most egyszerre kiderült, hogy a két részletben Kolozsvárt eltöltött 11 esztendő még a házasság áldott többletével sem tudott erdélyivé formálni. Valami egészen elemi erővel zúdult rám a szűkebb, lokálpatrióta értelemben vett honvágy. Még a cseh uralom alá került Kassára is szívesen elmentem volna apám örökébe, akit 1918-ban választottak püspökké és miskolci lelképásztorrá – amikor pedig ez a terv technikai okokból megghiúsult s nem sokkal utána egészen váratlanul megnyílt a debreceni lehetőség, mohón ragadtam meg azt. Nem voltam s máig sem vagyok képes magam előtt teljes tudatossággal kielemezni azt a leküzdhetetlen érzésemet, hogy a katasztrofális fordulat idején az erdélyi szellem, természetes és szükséges önvédelemből, valahogy még az emberek mindennapi érintkezésében, rég fennálló baráti és munkaközösségekben is erősebben és élesebben kihangsúlyozta a maga sajátosságait, mint addig bármikor, s abban, aki nem volt atavisztikusan ennek a szellemnek a hordozója, természetes reakcióként felébredtek a saját atavizmusai – bennem a tiszántúliak. Akkor nem bírtam leküzdni azt a – ma már, tárgyilagosan visszatekintve, nagyrészt tévesnek feltűnő – szubjektív benyomást, hogy nekem Erdély többé nem szellemi otthonom. Ily nagy válságok idején az emberek érzékenyebbek is a kelleténél – én már idegrendszeri okokból is az voltam – és sok mindent éreztem akkor elviselhetetlennek, amin ma már pironkodva mosolygok. Mennyivel különbül viselkedtek e tekintetben nálamnál az Erdély szolgálatában mindvégig megmaradt dunántúli Kecskeméthy István és alföldi Imre Lajos – akik pedig maguk is érezték és hordozták akkoriban ugyanazokat a lelki terheket, amelyeket én!

Ezeket el kellett mondanom azért, hogy mindazoktól, akiket ezzel a leküzdhetetlen lelki kényszerből tett lépéssel akkor megszomorítottam, ezzel a vallomással kérjek bocsánatot, még a haló porukban is. Hogy mennyire nem tehettem akkor másként, azt legjobban abból lehet megmérni, hogy a professzorságon és a tudós munkán állandóan szívem egész odaadásával csüngtem, igehirdetői gyakorlatom minimális volt, pásztori tapasztalatom semmi, mind a kettőtől valósággal fáztam is – és mégsem bírtam Kolozsvárt maradásra határozni magamat. Végére is abban kell megnyugodnom, hogy minden vétkes emberi tökéletlenség csak eszköze az isteni Bölcsesség és Irgalmasság tiszta tökéletességének: Isten akarta öröktől fogva, hogy további szolgálatomat mindmáig azon a földön végezzem, ahol családi eredet és adottságok folytán legmélyebb lelki gyökereim vannak, s ahol legközvetlenebbül érezhetem a népem lelkével való összekapcsolódást, egyházilag is.

Kolozsvár és Debrecen, Erdély és Tiszántúl – annyira elűtő szellemissége ellenére is soha egy percre sem szüntem meg a legutóbbi negyedszázadon át világosan érezni és vallani, hogy mennyire Kolozsvárnak (és a Kolozsvár segítségével elnyert montaubani évnek) köszönhetem emberi oldalról jóformán mindazt a felkészültséget, aminek a segítségével munkámat Debrecenben és a Tiszántúlon nagyobb zökkenő nélkül elkezdni és talán nagyobb megszégyenülések nélkül folytatni tudtam mindmáig. Erdély hatása és segítsége kellett hozzá, hogy a debreceniség és a tiszántúliság ne csak eredetjelzőként, hanem értékjelzőként is szerepelhessen egyéniségemben és munkásságomban – bár azt végsőleg mások dolga megítélni, hogy valóban *így is* szerepel-é.

Debrecen

Ami ezután következik, azt már – noha 24 esztendő belső alakulásairól szóló beszámolás volna – igazán a lehető legrövidebbre kell fognom. Nem csak azért pedig, mert e dolgozat terjedelmének elvégre is korlátai vannak, s azokat – visszaélve a kiadó baráti biztatásával – már eddig is busásan átléptem. Hanem legfőképpen azért, mert a debreceni munkásságomat felölelő negyedszázad (1920–1930: első lelkipásztorság, 1930–1938: egyetemi tanárság, azóta újra lelkipásztorság, a püspökséggel egybekötve) az én szemléletemben még inkább jelen, mint múlt, s bármely bővebb tárgyalása – még ha egészen az önvallomások személyes kategóriájában történik is – minduntalan határsértéseket kellene hogy elkövessen történetírás és publicisztika közt, ami pedig végképp nem célom, bár érzem, hogy legrövidebbre fogott következő mondanivalóim is eshetnek majd ilyen megítélés alá egyesek részéről.

Ami tehát ezután még következik, az csak egészen summás megvallása lesz annak, hogy debreceni szolgálataim alatt milyen újabb ajándékokat nyertem a Szentlélek Istentől teológiai s abból következő egyházi szemléletem gazdagodására és mélyülésére nézve.

Itt kerültem először „corps a corps” közvetlen közelségbe a magyar református egyházi élet valóságával. Megismerkedhettem és viaskodhattam a legnagyobb és legtörténelmibb magyar református tömeggyülekezet problémáival. Elég korán észrevettem, hogy ezek a problémák tulajdonképpen mind egy létkérdés elágazásai: kikristályosítani a tömegegyházból a hitvalló egyházat, amely az ún. békeidő (most már látjuk, csak egy gyötrelmes, hosszú fegyverszünet) alatt is folyvást világosabban felfejlődő, rémületes arányú szekuláris, sőt antikrisztusi világalakulásban egyedül lesz képes Ura mellett biznyságtevő módon megállani. Ezt a központi gondolatot igyekeztem belevinni igehirdetésembe, irodalmi és közegyházi munkásságomba. A magam gyenge hangját ebben a tekintetben hatalmasan fölerősítették az 1933 óta lefolyt németországi egyházi események s azoknak tanulságai.

Ebből a központi gondolatomból és törekvésemből következett, hogy a missziói vonal mindig sokkal jobban érdekelt, mint az egyházpolitikai. Nem vontam ugyan kétségbe a jószándékát és jóhiszeműségét azoknak a – nagyrészt idősebb – kortársaimnak, akik részben már 1920 előtt is, annál inkább azután, intenzív egyházpolitikai működést fejtettek ki egyházunk életlehetőségeinek biztosítása, jogainak és igazainak védelme érdekében az állam, a római katolicizmus, a politikai és világnézeti „jobboldaliság” vagy „baloldaliság” frontjaival szemben. A Baltazár Dezső hatalmas méretű egyéniségét mindig őszintén bámultam, és örültem, hogy közel hat esztendőn át legközelebbi munkatársa lehettem mint egyházkerületi főjegyző. De sohasem tudtam leküzdeni sem vele, sem más (esetleg vele ellentétben álló) egyházpolitikuskainkkal szemben azt a benyomást, hogy többé vagy kevésbé eltolódott nálunk a hangsúly. Férfi-kiadásban igen rokonszenves bibliai Márták voltak: szorgalmatoskodtak és sokra igyekeztek, de nem látták egészen világosan, vagy legalábbis nem tudták egészen tisztán megmutatni az „egy szükséges dolgot”, a „jobbárszt”, amelyet a földi története egyik legnagyobb válságába sodródott egyháznak választania kell, ha azt akarja, hogy az végképp el ne vétessék tőle. E sorok írásakor mérföldes léptekkel közeledik, sőt igazában már meg is érkezett egy olyan korszak, amelyben kiderül: az egyház valódi és elsődleges létkérdéseivel szemben milyen kevés ereje van mindenféle *kimondottan* egyházpolitikai lelkiségnek és magatartásnak, és mennyire az egy szükséges dolgon függ az egyház egész léte és fennmaradása, ha csakugyan *lenni* akar s nem csupán *látszani*.

A misszió vonalán viszont az lett előttem csakhamar nyilvánvalóvá, hogy amilyen mértékben ébred rá az egyház a maga valódi lényegére és feladataira, olyan mértékben kell hogy átvegye önmaga a saját missziói munkáját, a saját konkrét történeti valójában és hitvallási alapján, a szabad egyesületektől. A fentebb mondottakból emlékszik az olvasó, hogy én az egyesületi keresztyénségnek nagyon sokat köszönök lelki életem kifejlődésében s egyházi szolgálatom kiformalódásában. A Bethánia és a Diákszövetség korai hatásai mellett nagy jelentőségű volt számomra a Keresztyén Ifjúsági Egyesülettel való későbbi kapcsolódásom is, főként a Megyericsy

Bélával³⁶ és Karácsony Sándorral³⁷ való személyes barátság révén. Mégis évről évre jobban erősödött bennem az a meggyőződés, hogy ha az egyház csak szerény konkurens vállalatként kíván szerepelni az egyesületek mellett, akkor föltétlenül mindig ő marad alul, és minden jószándékával sem lesz belőle más, mint üres keret. Mihelyt egyszer az egyházban a missziói felelősségérzet felébredt, annak szükségképpen integrális érvényesülésre kell törekednie. Az egyesületeknek, míg ezt be nem látják, veszedelmes küzdelmet kell folytatniok az öncélúskodás és a szektás szellem kísértéseivel.

Mindamellett sem voltam, ma sem vagyok hajlandó az egyesületi keresztyénséget azzal a merevséggel kezelni, amelyet az ún. történelmi kálvinista irány részéről lehetett és lehet tapasztalni. Nem pedig azért, mert semmiféle szellemi mozgalmat és munkát nem lehet, s a keresztyén jellegűt legkevésbé lehet a világtól egyszerűen anathémával kiiktatni, márpedig a történelmi kálvinista irány valamiképpen így gondolta. Nagyon nagy szolgálatot tett azzal, hogy kíméletlen nyíltsággal rámutatott az egyházi életben s az egyesületek munkájában egyaránt bőven megvolt és még ma is elég bőven meglévő antireformátus, hitvallásellenes elemekre – de ezeknek a szolgáltatásainak értékét erősen korlátozta azzal, hogy ott is antikálvinizmust szimatolt, ahol az valójában nem volt meg, ahol nagyon is mély, ha tán nem is egészen tudatos gyökerei voltak meg a református keresztyénségnek, csak éppen a holland szigorú kálvinizmusból vett mértékek alatt találtatott meg a hiányosság. Ezért nem tudtam a magyarországi „történelmi kálvinizmussal minden tisztelem és csodálatom mellett sem fenntartás nélkül együtt haladni: minél mélyebben megismertem Kálvint, annál tágabb keblűnek láttam Kuypernél (akitől különben igen sokat tanultam) s még inkább a magyar kuyperiánusoknál. A „heresy hunting”-ot, a mindenáron való eretnekítés attitude-jét pedig, amióta az eszemet tudom, nem voltam képes kibírni másban sem, annál kevésbé tudtam elsajátítani magam.

Hogy mit jelent református keresztyénnek lenni, mi a református egyházi és teológiai existencia: erre nézve én a döntő megvilágításokat a Barth Károly tanításaiból kaptam meg. Tudom, hogy ez a hazai történelmi kálvinizmus ítélete szerint nagyon zavaros forrás; de ezen a ponton – ne essék senkinek bántásul! – kénytelen vagyok igazat adni a különben nem mindig helytálló kellemes tapasztalati formulázásnak: „Klare Wasser sind nie tief, tiefe Wasser sind nie klar” [a tiszta vizek sohasem mélyek, a mély vizek sohasem tiszták]. Az én számomra igenis nagyon mélyről jövő gazdagodás volt Barthnak az Igéről és az Egyházzal való tanítása. Nemcsak teológiai gondolkozásomat szilárdította meg véglegesen, hanem gyakorlati szolgálatomban is hihetetlenül megacélozott. „Barthiánus”-nak ennek ellenére sincs jogom tartani magamat; Barthnak csak a kisebb dolgait ismerem alaposan, világhírű Dogmatikájának tanulmányozásához sohasem volt sem időm, sem türelmem; lehet, hogy egyes jelek szerint oly irányban tér vagy tért máris, ahová nem lesz mód követni. Ennek ellenére is, egyházunk olyan, Istentől nyilvánvalóan megáldott tanítómesterének tartom, akire kár nem figyelni.

Folyton erősebbé és öntudatosabbá váló reformátusságomban is egyre jobban magára vonta figyelmemet az oekumenikus mozgalom. Ennek nagy külföldi konferenciáiba többféle okból nem tudtam, nyelvi nehézségek miatt nem is nagyon törekedtem bekapcsolódni; irodalmát azonban három-négy nyelven szorgalmasan tanulmányoztam s alaptörekvése mellett – kinövéseit és veszedelmeit jól látva is – meggyőződötten állást foglaltam. Az „egy, közönséges keresztyén anyaszentegyház”, a bibliai „egy nyáj” látomása különben már ifjúkorom óta nem hagy nyugodni. Az életemmel nőtt össze az a meggyőződésem, hogy mindenik történelmi egyházból vezetnek utak az emberi lelkek Krisztussal való személyes életközösségéhez, és ezen át Krisztusnak az emberi egyéniségek és életközösségek felett való uralmába. Ez az út az evangéliumi egyházakból, kivált pedig a mi református egyházunkból különösen tiszta és egyenes, de különösen meredek és keskeny is. Ezt az utat vállalni boldog kiváltság, hősi elszántság és főként: áldott,

³⁶ Megyericsy Béla (1875–1925) KIE-ütkár, Révész megemlékezett róla egy évtizeddel halála után. RefÉ 1935. 371.

³⁷ Karácsony Sándor (1891–1952) református lelkész, egyetemi tanár eredeti pedagógiai-filozófiai rendszert alkotott. Igen fontos szerepe volt a keresztyén ifjúsági mozgalmakban, pl. Szárszón, de még a második világháború után is. Református újraértékelése még késik.

titokzatos, leküzdhetetlen eleve elrendeltetés a református ember számára. De minél hívebben, bátrabban és tántoríthatatlanabban járja ezt az utat, annál bizonyosabb, hogy ennek az útnak már a folyamán is, annál inkább pedig a végén, találkozni fog azokkal a más egyházbeli testvéreivel, akik a maguk rendelt útján ugyanolyan teljes odaadással igyekeznek a Krisztussal való egységre, a Krisztus uralma alá. Én az oekumenizmusnak ezt a szellemét magától Kálvintól, általában a reformátoroktól tanultam és tanulom. És ezt az oekumenizmust nemcsak az evangéliumi testvér egyházakra tartom kiterjeszhetőnek magától értőddőleg (és, bár már nem annyira magától értőddőleg, a görögkeletiségre) – hanem Rómára is, azzal az egyetlen fenntartással, amelyet Froude-tól³⁸, a híres skót történetírótól még félig gyermekkoromban jól megtanultam: „A türelem jó dolog a maga helyén; de nem tűrhetitek, aki titeket nem tűr és azon igyekszik, hogy torkotokat elmesse.” Az oekumenizmus valóban evangéliumi és kálvini, biblikus értelemben „katolikus” szelleme egyik történelmi egyházat sem kötelezheti arra, hogy ne igyekezzék felfogni azt a kezet, amely – még ha csak egy éretlen rossz gyermek keze is – egy másik történelmi egyházból, hívják akár Rómának, akár másnak, az ő torka felé irányozza a kést.

Az oekumenikus reformátusság szellemét igyekeztem képviselni és szolgálni e 24 év alatt tudományos és irodalmi működéssel is. Erről bővebben nincs miért beszélnem, műveim közül éppen azok, amelyeket aránylag legsikeresebbeknek és leghasznavehetőbbeknek tartok, meglehetősen hozzáférhetők. A kisebb dolgozataimból nemrég megjelent gyűjteményes kötet („Tegnap és ma és örökké...” Debrecen 1944) különben is hiteles quintessenciája Debrecenbe kerülésem óta kialakult eszmevilágomnak és törekvéseimnek, mind a tudományos teológia, mind a teológiai alapozású egyházépítés vonalán. Csak ennyit legyen szabad ezzel kapcsolatban egészen halkán és alázatosan megjegyezni: úgy érzem, Isten kegyelmi ajándékából a tudományos munkásságommal tettem annyit a magyar református öntudat tisztázására és megerősítésére, mint amennyit akkor tehettem volna, hogyha a tudományos foglalkozásra szánt időt is gyakorlati egyházépítésre, missziói igehirdetésre fordítom. Amíg nagyobb munkabírással rendelkeztem – a debreceni első tíz év alatt – meglehetősen tudtam a kettőt egyszerre is csinálni; egyetemi tanárságom alatt már bizony háttérbe szorult a gyakorlati egyházépítő és missziói munka (de teológus bibliakörömet szívósan tartottam) – a püspökség alatt viszont a tudományos kutatásnak és írásnak jutnak időből és erőből egyre fogyó morzsák. Hogy pedig ez a kétféle szolgálat az Ige és a Lélek jegyében álló emberre nézve az Egyház életterében egy: annak folyvást mélyülő átélése az egyik legnagyobb nyeresége számomra a debreceni negyedszázadnak.

Hogy mennyi drága, fejlesztő ajándékot – ösztönöztetést és példaadást, szerető kritikát és buzdító méltánylást – kaptam ez idő alatt Debrecenben baráti szívektől s az azokkal kialakult munkaközösségekből is: azt csak éppen megemlítem, nevetek (amelyek nagyobb részének viselőivel Isten jóvoltából ma is csaknem naponkénti érintkezésben lehetek) itt sem sorolok fel, hiszen talán őket feszélyezné leginkább. De külön is meg kell vallanom, hogy sok tekintetben legerősebb hatással az egyetemi tanártársaimmal – nem is csupán a hittudománykariakkal – való baráti kapcsolódás volt reám, olykor az egészen mély lelki rokonszenv, olykor viszont az egymást kiegészítő és egymásra utalt alkati ellentétek révén. Arról pedig különösen boldog, megindult hálaadással kell vallást tennem, hogy debreceni tanítványaimnak sokkal nagyobb számával sikerült meleg testvéri és baráti kapcsolatba jutnom – valószínűleg elsősorban bibliaköri munkám által –, mint amennyire ez Kolozsvárt megadatott. Mélységes öröm számomra, hogy legkitűnőbb debreceni tanítványaim közül jó egynéhány lett azóta eléggé nem értékelhető munkatársam is (különben a kolozsváriak közül is kaptam ajándékba két, jelenleg Debrecenben működő kiváló teológiai tanárt). Püspöki szolgálatom sok tövisre vált ezáltal számomra elviselhetővé.

Magáról püspöki szolgálatomról annyit, hogy amióta végzem, azóta lett mindennapos élettextusom: a Jónás hiábavaló futása, az Ábrahám áldozata, az Újszövetségből pedig a János

³⁸ James Anthony Froude (1818–1894) angol (s nem skót) író és történész, aki a történelmet nem igazán tudományként tekintette, hanem széprői szinten, a drámai vonások megjelenítése által adta elő. Hangsúlyozta az egyéni tetteket, a társadalmi és gazdasági erőkkel keveset törődött. magyarul is megjelent egy előadása, Baráth Ferenc fordításában: *A reformáció befolyása a skóti jellemre*. Bp. 1893. Imre Sándor példánya: TtREK 2–5590.

21,18–19. Azóta tudom magamat egészen világosan – vagyis a keresztfeszített arcának világosságában – eleve elrendelt eszköznek, és azóta tudom imádkozni igazán gyermeki módon ezt a kérést: Legyen meg a Te akaratod! Azóta van *naponként* alkalmam újra, még jobban megtanulni, és újra, még mélyebben átélni a hit által kegyelemből való életet, az „egyszerre bűnös és igaz” embernek csak a Krisztus kezében valóságos, máskülönben a legőszintébb „vallásosság” ellenére is teljesen illuzórikus életét. Azóta tudom, mit jelent a Luther emlegette „*tota vita poenitentia*” [az egész élet töredelem], és azóta látom, hogy számomra sincs más választás, mint a Kálvin számára: „*in specula nostra ad finem usque perstemus*” [Órhelyünkön végig kitartunk].

Hála Istennek, hogy olyan idők vannak küszöbön – és e sorok esetleges megjelentekor talán már régen itt is lesznek –, amikor végre mindenki el fogja hinni a magyar református egyházban, hogy a püspöki állás nem arra való, hogy legyen végre öt olyan magyar református lelkipásztor, akinek a javadalma együttvéve nagy nehezen mégis kiad egy váradi vagy egri kanonoki stallumot – hanem arra való, hogy legyen öt olyan magyar református lelkipásztor, akik, mihelyt Urok úgy rendeli, *a többiért is* vállalják a hitvalló kiállást és annak minden következményét. Én legalább így fogom fel a püspöki tisztre elhívásom igen csodálatos körülményeinek eleitől fogva sejtett, de ma már egészen világosan látott értelmét. A magam hitének mások javára is rendeltett utolsó nagy próbájáról van szó.

És bár a mostani körülmények között, amikor a magam és a gondomra bízott ötnegyedmillió református magyar élete egy óráig sem biztos, naponként üdvös megaláztatással kell átélnem és vallanom azt, amit átélt és nem szégyellt megvallani Pál apostol: „*kívül harc, belül félelem*” (2Kor 7,5); bár a halálba készülő test és lélek szorongásai közt újra meg újra hallatja suttozó szavát a Sátán – azért tudom, kinek hittem, tudom, hogy az én Megváltóm él, és bizonyos vagyok abban, hogy minden félelem és rettegés közepett is, amelyekben ma Krisztus többi megváltottjával együtt énnekem is osztoznom kell, *az üdvösségemet viszem véghez*.

Mert Isten az, aki munkálja – és öröktől fogva munkálta – *bennem mind az akarást, mind a munkálást jó kedvéből* (Fil 2,13). Legyen áldott az ő szent neve, hogy ezeket az őszinte és alázatos vallomásokat ennek az ígének jegyében, naponkénti rettegések és naponkénti megtartatások közt leírnom engedte, és Igéje bizonyosságában ezáltal is megerősödnöm, talán másoknak is megerősödésére szolgálnom engedett.